

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

УЎК: 809.1-0

КБК: 81.2-4 (5)

М - 32

Маҳмадражабов Фазлиддин Давлатбой ўғли

**ФОРС, ДАРИЙ, ТОЖИК ТИЛЛАРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ
ТЕРМИНЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

5A120102 – Лингвистика (форс тили)

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган
диссертация

Илмий раҳбар:
филология фанлари доктори, профессор **А. Қуронбеков**

Тошкент – 2018

Ҳимояга рухсат этилди:

Магистратура бўлими бошлиғи

PhD. Г. С. Муталова

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I боб. Форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминлар фонетик тизимининг қиёсий таҳлили	9
1. Унлилар қиёси	12
2. Ундошлар қиёси	20
3. Дифтонглар қиёси	25
I боб бўйича хулосалар	28
II боб. Форс, дарий ва тожик тилларида иқтисодий термин яшаш усуллариининг қиёсий таҳлили	30
1. Туб терминлар	30
2. Ясама терминлар	33
2.1. Аффиксация усули орқали ясалган иқтисодий терминлар	34
2.2. Яримаффиксация усули орқали ясалган иқтисодий терминлар	39
2.3. Композиция усули орқали ясалган иқтисодий терминлар	50
2.4. Транспозиция усули орқали ясалган иқтисодий терминлар	59
3. Қиёсланаётган тилларда ўзлашма иқтисодий терминлар	64
II боб бўйича хулосалар	70
III боб. Форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий дублетларнинг лексик-структур таҳлили	72
1. Иқтисодий терминологияда аралаш дублетлар	74
2. Форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий контекстуал дублетлар	82
III боб бўйича хулосалар	92
Хулоса	93
Шартли қисқартмалар	96
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	97

КИРИШ

Магистрлик диссертацияси мавзусининг асосланиши ва долзарблиги.

Мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи, унинг тараққиёти ва равнақи, буюк давлатга айланиши илм-фан ривожига ва техника такомиллигига, янги жамият асосларини барпо қилишга сафарбар қилинган Ўзбекистон халқининг маънавий-ахлоқий баркамоллигига, ақлий салоҳиятининг етуқлигига бевосита боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И. А. Каримов айтганидек: “Илмга, ижодга, кашф этишга интилиш – бу олийжаноб интилишдир... Чунки мамлакатнинг иқтисодий кудратини, унинг эртанги кунини, борингки, тақдирини ҳам пировард натижада ақл-заковат, маънавият ҳал қилади”¹. Президентимиз Шавкат Мирзиёев бу тараққиёт йўлида ёшларни етакчи куч сифатида баҳолаб шундай таъкидлайди: “Ёшларимиз ҳақли равишда Ватанимизнинг келажаги учун жавобгарликни зиммасига олишга қодир бўлган, бугунги ва эртанги кунимизнинг ҳал этувчи кучига айланиб бораётгани барчамизга ғурур ва ифтихор бағишлайди”².

Биринчи президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганларидек, “Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда... Бугун жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз учун, чет эллик шерикларимиз билан ҳамжиҳатликда, ҳамкорликда ўз буюк келажагини қураётган халқимиз учун хорижий тилларни мукамал билишнинг аҳамиятини баҳолашнинг ҳожати йўқдир”³.

Бугунги кундаги жадал ривожланиш барча соҳалар каби иқтисод йўналишига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Чунончи, давлат ва жамият ҳаётидаги иқтисодий ўсиш суръатлари, давлатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар, товарлар алмашинуви, банк-кредит

¹ Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 88.

² Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б. 13.

³ Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 8–9.

масалаларининг давлатлараро муносабатларининг ривожини ушбу соҳа терминлари таркибининг ҳам кундан-кунга янгилашиб боришига сабаб бўлмоқда. Шу мақсадда, иқтисодиёт терминларини тадқиқ қилиш, бу соҳанинг хос тушунча ва атамаларининг ишлатилиш ва қўланилиш ҳолатларини ўрганиш – бугунги кундаги долзарб масалалардан ҳисобланади. Бу каби ёндашув, аввало, иқтисодиёт соҳаси терминлари тараққиётини ўрганишни мақсад қилса, бошқа томондан, халқаро номланишдаги баъзи иқтисодий терминларнинг маълум тил доирасида ишлатилиш частотасини аниқлашга асос бўлади.

Форс, дарий ва тожик тиллари асли бир тил оиласига мансублиги, аниқроғи, бир ўзакка эгаллиги, уларнинг қадимги давр қатлами бир хил эканлиги, қолаверса, бу тиллар лексик қатламида ўзлашмаларнинг мавжуд бўлишига қарамасдан, XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, бу тиллардаги иқтисодий терминлар турли ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва тижорий алоқалар натижасида бир-биридан фарқ қила бошлаган. Бу ҳолат этимологияси бир бўлган мазкур уч тилдаги иқтисодий терминларнинг структур ва лексик-семантик жиҳатдан тадқиқ қилиш, уларнинг фонетик фарқини аниқлаш, маълум тушунча учун ҳар учала тилда қўлланилувчи терминнинг ишлатилиш частотасини ўрганиб чиқишни тақозо қилади.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети. Тадқиқот ишининг объекти форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминлар бўлиб, тадқиқотнинг предмети мазкур тиллардаги ана шу терминларнинг қиёсий таҳлилидан иборат.

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг мақсади форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларнинг морфологик, структур-семантик ва функционал жиҳатдан қиёсий таҳлил этишдан иборат.

Мазкур мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгиланди:

- 1) форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларни жамлаш;
- 2) форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларни фонетик жиҳатдан ўрганиш ва ўзаро қиёслаш;

3) форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларни структур-семантик ва лексик жиҳатдан гуруҳларга тақсимлаш;

4) форс, дарий ва тожик тилларидаги сўз яшаш усулларининг маҳсулдорлигини аниқлаш;

5) форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминологиясида ўзлашмаларни таҳлил қилиш ва уларнинг ҳар бир тилдаги нисбатини аниқлаш;

6) форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминларидаги дублетлик ҳолатини аниқлаш ва уларнинг қиёсий таҳлилинини ўтказиш;

7) форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминларидаги дублетларнинг тилда ифодаланиш ҳолатларига ойдинлик киритиш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Форс, дарий, тожик тилларидаги иқтисодий терминларнинг қиёсий таҳлили илк бор тадқиқот иши доирасида ўрганилаётганини ҳисобга олиб, ишнинг илмий янгилиги сифатида қуйидагилар белгиланди:

- форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларнинг фонетик таркиби қиёсий таҳлил этилди ҳамда фонетик ўзгаришлар белгиланди;

- иқтисодий терминларнинг яшалишида форс, дарий, тожик тилларидаги сўз яшаш усулларининг иштироки ва маҳсулдорлик даражаси қайд қилинди;

- форс, дарий, тожик тилларидаги иқтисодий терминлар таркибида ўзлашма иқтисодий терминлар, уларнинг қайси тиллардан ўзлашгани, ўзаро қиёсий таҳлили ва маҳсулдорлик даражалари аниқланди;

- форс, дарий, тожик тилларидаги иқтисодий терминологиясида дублетлик масаласи ёритиб берилди;

- форс, дарий, тожик тилларидаги иқтисодий дублетларнинг ишлатилиш частотаси далилланди.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, умумий ва хусусий ҳолатларини аниқлашга қаратилган.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи (тахлили). Ҳозирги кунга қадар тилшунослик соҳасида терминология, хусусан, иқтисодий терминлар тадқиқига доир ишлар амалга оширилган бўлиб, терминларнинг шаклланиш жараёни, хусусиятлари ва босқичлари, уларнинг структур ва лексик-семантик жиҳатдан таснифи ва тавсифи каби масалаларга бағишланган қатор ишлар мавжуд. Буларга Е.В. Кинчина⁴, А.Н. Зарипова⁵, Ю.М. Барисова⁶, Ю.В. Акинин⁷, Я. Арсениевич⁸, А. Акбарипур⁹, З.А. Валиева¹⁰, М.Ш. Содеғи¹¹, С. Х. Нурматова¹², Г.Г. Наджафов¹³, О.М. Сотова¹⁴, А. Қуронбеков¹⁵, М.Б. Султонов¹⁶, Ч.С. Абдуллаева¹⁷, Т.К. Жўраев¹⁸, Ҳ.В. Мирзахмедованинг¹⁹ ишларини кўрсатиш мумкин.

Дунё терминологиясининг шаклланиш омиллари ва ривожланиш босқичлари, уларнинг назарий ва амалий аҳамияти, луғатчилик масалаларига доир тадқиқотлардаги ривожланишлар бевосита олимлар номи билан боғлиқ ҳисобланади.

⁴ Кинчина Е. В. Когнитивные аспекты экономических терминов: Дисс... канд. филол. наук. – К., 1999.

⁵ Зарипова А. Н. Экономическая терминология в немецком, русском и татарском языках: Дисс... канд. филол. наук. – К., 2004.

⁶ Барисова Ю. М. Перевод социально-экономической терминологической лексики якутского языка: терминографический аспект: Дисс... канд. филол. наук. – Я., 2013.

⁷ Акинин Ю. В. Детерминализация англиской экономической терминологии: Дисс... канд. филол. наук. – С., 2010.

⁸ Арсениевич Я. Современная экономическая терминология в СМИ: Дисс... канд. филол. наук. – М., 2013.

⁹ Алиреза А. Терминологическое строительство в Иране: Дисс... канд. филол. наук. – М., 2006.

¹⁰ Валиева З. А. Сопоставительный анализ финансово-банковских терминов в таджикском и английском языках: Дисс... канд. филол. наук. – Д., 2009.

¹¹ Содеги М.Ш. Структурно-семантический анализ банковских терминов в персидском языке (с ориентацией на эквивалентные термины в английском языке: Дисс... канд. филол. наук. – Д., 2014.

¹² Нурматова С. Х. Истоки формирования и функционирование астроавиакосмической терминологии в лексике английского, русского и узбекского языков: Дисс... канд. филол. наук. – Т., 2000

¹³ Наджафов Г. Г. Проблемы терминологии современного персидского языка: Дисс... канд. филол. наук. – М., 1976.

¹⁴ Сотова О. М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: Дисс... канд. филол. наук. – М., 2008.

¹⁵ Куронбеков А. Проблемы формирования научно-научно-технической терминологии в современном персидском языке. (Вопросы филологии.) – М., 2003. № 2 (14). –С. 16-18.

¹⁶ Султонов М. Б. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии: на материале научного наследия IX-XI вв. – Д., 2009.

¹⁷ Абдуллаева Ч.С. Русско-узбекские параллели в современной экономической терминологии: Дисс... канд. филол. наук. – Т., 2000.

¹⁸ Джураев Т. К. Отраслевая техническая терминология современного таджикского языка (в сопоставлении с русским, персидским и дари: Дисс... док. филол. наук. – Д., 2010.

¹⁹ Мирзахмедова Ҳ. В. Форс тили транспорт терминларининг структур катламлари ва ясашиш усуллари: Филол. фан. фалс. док.(PhD)... дисс. –Т., 2017.

Терминология, шунингдек, терминологик ҳолат ҳақида назарий билимларни эгаллашда А. Ҳожиёвнинг “Термин яшаш мезонлари”²⁰, А. Куронбековнинг “Форс тили лексикологияси”²¹, А. А. Воҳидовнинг “Форс тилида сўз ясалиши”²² ўқув қўлланмалари, Л. С. Пейсиковнинг “Лексикология современного персидского языка”²³, “Вопросы синтаксиса персидского языка”²⁴, Ю. А. Рубинчикнинг “Грамматика современного персидского литературного языка”²⁵ китобларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотимизни ёритишда Х.Г. Кор Оғлы томонидан тузилган “Персидско-русский и русско-персидский общеэкономический и внешнеторговый словарь”²⁶, М.А. Ўосиёвнинг “Qâmus-e eqtesâd (englêsi-dari)”²⁷, С.Ҳ. Ҳабибов, Ҳ.Н. Фақеров, М.Ҷ. Чамшедовларнинг “Луғати истилоҳоти иқтисодӣ (русӣ-тоҷикӣ)”²⁸ каби икки тилли луғатларини асосий манбалар сифатида кўрсатишимиз мумкин.

Шу билан бирга, Эрон тил ва адабиёти академиясининг нашрлари²⁹ ва Эронда тузилган иқтисод, хусусан, банк терминологиясига оид луғатлар³⁰

²⁰ Ҳожиёв А. Термин яшаш мезонлари. – Т., 1996.

²¹ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Т., 2009.

²² Vohidov A.A. Fors tilida so‘z yasalishi. – Т., 2010.

²³ Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М., 1975.

²⁴ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. – М., 1959. 413 с.

²⁵ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М., 2001.

²⁶ Кор Оғлы Х.Г. Персидско-русский и русско-персидский общеэкономический и внешнеторговый словарь. – М., 1957.

²⁷ Yowsiy M.Â. “Qâmus-e eqtesâd (englêsi-dari). – К., 2010. 814 s.

²⁸ Ҳабибов С.Ҳ., Фақеров Ҳ.Н., Чамшедовлар М.Ҷ. Луғати истилоҳоти иқтисодӣ (русӣ-тоҷикӣ). – Д., 2010. 326 с.

²⁹ Академия томонидан янги таклиф қилинган терминлар китобча шаклида нашр этилган бўлиб, ишда унинг электрон шаклидан (<http://www.persianacademy.ir/fa/naame.aspx>) ва (<http://www.persianacademy.ir/fa/s310487.aspx>) сайтларидан) фойдаланилди.

³⁰ راسترو، محمد، ۲۰۰۱، فرهنگ بازرگانی(انگلیسی-فارسی)، انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم؛

راسترو، محمد، ۱۹۹۷، فرهنگ صادرات و واردات (فارسی- انگلیسی)، نشر هزار پیشه، چاپ دوم؛

ساغروانیان، جلیل، ۱۹۹۰، فرهنگ اصطلاحات زبانشناسی: موضوعی- توصیفی، مشهدنما؛

صادقی یارندی-سیف الله، طارم سرى-مسعود، ۲۰۰۶، فرهنگ توصیفی اصطلاحات تجارت بین الملل و سازمان جهانی تجارت "WTO" چاپ و نشر بازرگانی، چاپ اول؛

گلریز، حسن، ۲۰۱۱، فرهنگ توصیفی اصطلاحات پول بانکداری و مالیة ی بین المللی (انگلیسی-فارسی)، فرهنگ معاصر، چاپ چهارم؛

گلریز، حسن، ۱۹۹۱، واژه هاو اصطلاحات مهم در تجارت بین المللی به ۶ زبان، فرهنگ معاصر، چاپ سوم؛

معنوی، غلامحسین، ۱۹۷۱، فرهنگ اصطلاحات بانکی، انتشارات مؤسسه ی علوم بانکی.

хамда тожик тилининг иқтисодий соҳага бағишланган термин луғатлари³¹ хам илмий тадқиқот ишимизнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

Юқорида кўриб чиқилган терминологияга бағишланган ишлар муайян тилларнинг муайян соҳа терминологиясига оид бўлиб, бу тадқиқотар нафақат тиллардаги соҳа терминологияси, балки биз танлаб олган учта тилларнинг ривож ва тараққиёти учун хизмат қилади.

Тадқиқотнинг методи сифатида, таснифий, таҳлилий, қиёсий-чоғиштирма методлари танланди.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Диссертациянинг назарий аҳамияти шундаки, унда кўтарилган мавзу ҳар учала тилнинг лексикологиясидаги фарқни аниқлашга ва илмий-назарий хулосалар чиқаришга, қолаверса, мазкур тиллардаги иқтисодий фаолиятда бу терминлардан фойдаланишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, унда таҳлил қилинган материаллар, қўлланган метод, чиқарилган хулосалардан лексикология, сўз ясалиши, қиёсий грамматика дарсларида фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, тадқиқот натижалари форс, дарий тиллари бўйича курс ишлари, битирув малакавий ишлари ва магистрлик диссертацияларини ёзишда асқотади.

Иш тузилмасининг тавсифи. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 105 бетдан иборат.

³¹ Словарь международной банковской терминологии / М. Оймахмадов, Ш. Раҳимов, Г. Раҳматова. – Душанбе, 1999. (на тадж. яз.); Словарь банковской терминологии (персидско-таджикско-английский) / Мухаммад Содики. – Д.: Эр-граф, 2013. – 181 с. (на тадж. яз.).

I БОБ. ФОРС, ДАРИЙ ВА ТОЖИК ТИЛЛАРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ТЕРМИНЛАР ФОНЕТИК ТИЗИМИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Классик форс тилининг ворислари ҳисобланадиган ҳозирги замон форс, дарий ва тожик тиллари ҳинд-европа тиллари оиласининг жануби-ғарбий гуруҳ эроний тилларига киради. Мазкур тилларнинг келиб чиқиши ва тарихий тараққиётининг муҳим босқичлари бир-бирларига батамом мос келади, уларнинг энг асосий ёзма манбалари эса умумийдир.

Лекин ҳозирги даврда форс, дарий ва тожик адабий тиллари ўзаро тамоман фарқланади. Тафовутлар тилнинг барча сатҳларини – фонетика, морфология, синтаксис, лексика ва семантикани қамраб олган.

Классик форс тили ҳамда ҳозирги давр форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизими шарқшунос олимлар А. Қуронбеков³² ҳамда Х. З. Алимова³³ томонидан қиёсий таҳлил асосида тадқиқ этилган бўлиб, ўрта давр форс тилидан янги даврга ва янги форс тили давридан ҳозирги замонга ўтиш жараёнида ҳозирги форс, дарий ва тожик тилларининг фонетик тизими ҳамда грамматик қурилишида баъзи ички ва ташқи ўзгаришлар содир бўлганлиги қайд этилган. Бу борада Афғонистондаги дарий тили ўзининг архаиклиги билан ажралиб туради. Ўтмишдаги давр тилларига хос бир қатор хусусиятлар дарий тилида сақланиб қолган³⁴.

Форс, дарий ва тожик тиллари тил қурилиши ва генетик жиҳатдан қариндош ҳисобланса-да, бугунги кунда уларнинг ҳар бири мустақил адабий тил саналади. Бу уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни билан белгиланади.

³² Қуронбеков А. Классик форс тили ҳамда ҳозирги давр форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизимининг қиёсий таҳлили//Шарқ классик филологияси. – Т.: ТошДШИ, 2009. – Б. 11-20.

³³ Алимова Х. З. Форс, дарий ва тожик тилларининг шаклланиш босқичлари: умумийлик ва фарқлар (*фонетик таҳлил*) //Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 2008. – № 1-2. – Б. 20-27.

³⁴ 1965 йилда Афғонистондаги «форси-ёе кобулий»ни расман «дарий тили» деб эълон қилинишига шу сабаблар асос бўлган. Ҳозирги Афғонистон шароитида қадимий атаманинг тикланиши классик тилдан то ҳозирги замон дарий тилигача бўлган даврда адабий анъаналарнинг узлуксизлигини таъкидлашдан иборат эди.

Қуйида классик тил ва ҳозирги замон форс, дарий, тожик тилларидаги унлиларнинг ўзаро нисбатини келтирамиз.

Классик форс тилининг фонетик тизими ҳозирги замон форс тилининг фонетик тизимидан фарқли бўлган. Классик форс тилида 8 та унли ва 24 та ундош фонема мавжуд бўлган³⁵. Унли фонемалар классик форс тилида чўзиқ ва қисқалигига кўра тақсимланади. Қисқа унлилар: a, i, u; Чўзиқ унлилар: ā, ī, ū, ē, ō.

Ҳозирги замон форс тилида классик форс тилидаги унлиларнинг аксарияти (қисқа унлиларнинг барчаси ва 2 та чўзиқ унли) сифат ўзгаришларига учраган:

Классик форс тили	i	ī ē	a	ā	u	ū ō
		∨				∨
Ҳозирги форс тили	e	i	a	ā	o	u

Классик форс тилидаги 8 унлининг ҳозирги замон тожик тилида 6 тага қисқариши, схемада кўрсатилганидек, фақат чўзиқлигига кўра фарқланувчи сифат жиҳатидан бир хил унлиларнинг қўшилуви натижасида юз берган:

Классик форс тили	i ī	ē	a	ā	u ū	ō
	∨				∨	
Тожик тили	i	ê	a	ô	u	ũ

Ҳозирги кунда дарий тилида 8 та унли фонема мавжуд³⁶. Классик форс тилидаги унлилар ушбу тилда сон жиҳатдан ўзгаришларга учрамаган бўлиб, фақат сифат жиҳатдан биров фарқланади:

³⁵ Abulʼāsemīy M. Dastur-e tārixī-ye zābān-e fārsī. – Т., 1385. – S. 19.

³⁶ Neghat Saidi M. N. Dastur zabān-e moʼāser-e dari. – К., 1969. – S. 10.

Классик форс тили	i	ī	ē	a	ā	u	ū	ō
Дарий тили	e	i	ê	a	â	ô	u	o

Фонетик таҳлилда форс ва дарий тиллари учун белгиланган халқаро транскрипциядан³⁷, тожик тили учун қуйидаги транскрипциядан фойдаланилди³⁸:

a – a	и, й – i	c – s	я – ya
б – b	й – y	t – t	ғ – γ
в – v	к – k	y – u	қ – q
г – g	л – l	ф – f	ӯ – ũ
д – d	м – m	х – x	ҳ – h
e – ê, ye	н – n	ч – č	ҷ – j
ë – yô	о – ô	ш – š	
ж – ž	п – p	э – ê	
з – z	р – r	ю – yu	

Тожик тилида чўзиқ й ҳарфи (и-и заданок) фақат сўз охиридаги урғули и ни ифодалаш учун ёзилади.

Форс ва дарий тилларида изофа урғусиз e товуши орқали ифодаланади. Қисқа унлилар билан тугаган сўзлардан сўнг изофа ye деб талаффуз қилинади. Чўзиқ унлилар билан тугаган сўзлардан сўнг изофа e ya ҳарфи орқали ёзилади ва ye тарзида талаффуз қилинади. Лекин, тожик тилида барча ҳолатларда изофа i орқали талаффуз қилинади ва ёзилади: бозори арз *bôzôr-i arz* “валюта бозори”; биржаи коғазҳои қиматнок *birža-i kôğazhō-i qimatnôk*

³⁷ Бу ҳақида қаранг: Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. -М., 2001; Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986.

³⁸ Бу ҳақида қаранг: Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. – М.:Наука, 1982. – С. 97-98.

“қимматли қоғозлар биржаси”; фоидаи иқтисодӣ *fōida-i iqtisōdi* “иқтисодий фойда”.

Тадқиқотимизнинг қолган бўлимларида тожик тили учун ҳозирги замон тожик тили ёзув тизимидан фойдаланилди.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, дарий тили луғатларида берилган транскрипцияларда сўзларнинг ўқилиши бир-биридан фарқланиб қолувчи ҳолатлар ҳам мавжуд. Масалан, ارزش “қиймат” терминининг транскрипцияси Л. Н. Киселева ва В. И. Миколайчиклар томонидан тузилган “Дари-русский словарь”да *arzeš* тарзида берилган бўлса, К. А. Лебедев, Л. С. Яцевич ва М. А. Конаровскийлар томонидан тузилган “Русско-пушту-дари словарь”³⁹да *arziš* тарзида берилган. Шунингдек, اقتصاد “иқтисод” термини *eqtesâd* ва *iqtisâd* тарзида, حساب “ҳисоб” термини *hesâb* ва *hisâb* тарзида, واردات “импорт” термини *wâredât* ва *wâridât* тарзида ва ш. ў. Тадқиқотимиз учун Л. Н. Киселева ва В. И. Миколайчиклар томонидан тузилган “Дари-русский словарь”ида фойдаланилган транскрипция танланди.

1. Унлилар қиёси

Ҳозирги замон форс тилида 6 та унли фонема – монофтонг ва 2 та дифтонг (кейинчалик ау, ав дан қайта ҳосил бўлган еі, ои) бор⁴⁰. Форс тилида унлилар чўзиқ-қисқалигига кўра фарқланади. Қисқа унлилар: а, е, о; Чўзиқ унлилар: ā, ī, u.

Дарий тили вокализмлар системаси етарли даражада тадқиқ этилмаган. Бироқ барча афғоншунос олимлар дарий тилида 8 та унли фонема борлигини қайд этадилар⁴¹: қисқа унлилар: а, о, е; чўзиқ унлилар: â, ô, ū, ê, ī.

Дарий тили фонетик тизимида форс тили фонетик тизимидан фарқли равишда бешта чўзиқ унли (форс тилидаги чўзиқ унлилар + чўзиқ ê ва ô

³⁹ Лебедев К. А., Яцевич Л. С., Конаровский М. А. Русско-пушту-дари словарь. – М.: Рус.яз., 1983.

⁴⁰ Қуронбеков А. Форс тилидаги фонетик ўзгаришлар сабаби//Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 2011. – № 1. – Б. 3-9.

⁴¹ Алимова Х. З. Форс, дарий ва тожик тилларининг шаклланиш босқичлари: умумийлик ва фарқлар (фонетик таҳлил) //Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 2008. –№ 1-2. – Б. 20-27.

унлилари) мавжудлигини кўришимиз мумкин. Чўзиқ ê ва ô унлилари чўзиқ î ва u ифодаланган харфлар билан ёзилади. Дарий тили грамматикасига мувофиқ, ê – *یای مجهول یā-ye tajhul* “номаълум йой” ва ô – *واو مجهول vāv-e tajhul* “номаълум вов” деб аталади. î эса *یای معروف yāy-e ta'ruf* “маълум йой” ва u *واو معروف vāv-e ta'ruf* “маълум вов” дейилади.

Дарий тилида унлилар системаси қадимий ва ўрта форс тили вокализмларининг тараққиётидаги ўтиш даври жиҳатларини ўзида акс эттиради:

1) унлилар миқдори классик форс-тожик тилидаги унлиларга тенг: 8 та унли фонема мавжуд;

2) ўрта форс ва классик форс-тожик тилларидаги мажҳул ô ва ê чўзиқ унлилари дарий тилида сақланиб қолган;

3) унлилар ўрта форс ва классик форс-тожик тилларига хос чўзиқ-қисқалик жиҳатидан фарқланади. Албатта, бу ўринда классик тилда чўзиқлигига кўра фарқланувчи уч жуфт унлининг муҳим сифат ўзгаришларини қайд этмоқ зарур. Қолаверса, ҳозирги замон дарий тилида ҳар бир унли товуш ўзига хос хусусиятга эга ва чўзиқ-қисқалик белгиси маълум даражада фонологик аҳамиятини йўқотган⁴².

Тожик тили ёзув тизими крилл алифбосига асосланган бўлиб, 35 та харф ва 30 та товушдан иборат. Тожик тили алифбосида унлилар 6 тани ташкил қилади: a, i, u, ô, e, û.

Унлилар форс ва дарий тилларида чўзиқ-қисқалигига кўра фарқланса, ҳозирги замон тожик тилида миқдор жиҳатдан турғун-нотурғунлигига кўра тақсимланади. Тожик тилида турғун унлилар – ô, e, û ва нотурғун унлилар –a, i, u⁴³.

Форс тилида сўз охиридаги қисқа e унлиси ه (های هوز) *hā-ye havvaz* орқали ифодаланади ва бу харф های غیر ملفوظ *hā-ye yeur-e malfuz* дейилади.

⁴² Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. – М.: Наука, 1982. – С. 26-27.

⁴³ Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ. – Д.: Маориф, 1989. – С. 66-67.

Дарий тилида сўз охиридаги *هائ غير ملفوظ hā-ye yeur-e malfuz* қисқа а орқали талаффуз қилинади; тожик тилида ҳам а орқали талаффуз қилинади ва ёзилади.

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий терминларнинг ўзлашиши турли тиллардан эканлиги, тилнинг ички имкониятлари асосида ясалган терминлар тафовути ва ўз навбатида юқорида келтирилган унлилар тизими ўртасидаги фарқлар мавжуд иқтисодий терминологик лексикада акс этади.

Материалларимиз таҳлили форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминларида унлиларнинг қуйидагича ўзгаришини кўрсатади:

Сўз бошида форс ва дарий тилларидаги қисқа *e* унлиси тожик тилида *i* унлиси орқали талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
اجاره <i>ejāre</i>	اجاره <i>ejāra</i>	ичора <i>ijōra</i>	“ижара”
اسكناس <i>eskenās</i>	اسكناس <i>eskenās</i>	искинос <i>iskinōs</i>	“ассигнация”
اقتصاد <i>eytesād</i>	اقتصاد <i>eqtesād</i>	иқтисод <i>iqtisōd</i>	“иқтисод”

Сўз ўртасида форс тилидаги қисқа *e* унлиси дарий тилида қисқа *e* (баъзида қисқа *o*) ва тожик тилида *i* унлиси орқали талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
ارزش <i>arzeš</i>	ارزش <i>arzeš</i>	арзиш <i>arziš</i>	“қиймат”
اسكناس <i>eskenās</i>	اسكناس <i>eskenās</i>	искинос <i>iskinōs</i>	“ассигнация”

اقتصاد <i>eytesād</i>	اقتصاد <i>eqtesād</i>	иқтисод <i>iqtisôd</i>	“иқтисод”
حساب <i>hesāb</i>	حساب <i>hesâb</i>	ҳисоб <i>hisôb</i>	“ҳисоб”
تجارت <i>tejārat</i>	تجارت <i>tejârat</i> (баъзан <i>tojârat</i>)	тиҷорат <i>tijôrat</i>	“тиҷорат”
واردات <i>vāredāt</i>	واردات <i>wāredât</i>	воридот <i>vôridôt</i>	“импорт”
صادرات <i>sāderāt</i>	صادرات <i>sâderât</i>	содирот <i>sôdirôt</i>	“экспорт”
مفلس <i>mofles</i>	مفلس <i>mofles</i>	муфлис <i>muflis</i>	“бонкрот”

Форс тилида биринчи очик бўғиндаги қисқа *e* унлиси дарий тилида қисқа *e* (баъзан қисқа *o*) ва тожик тилида *u* унлиси билан талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили		дарий тили		тожик тили		таржимаси
سپرده <i>seporde</i>		سپرده <i>seporda</i>	(баъзан <i>soporda</i>)	супурда	<i>supurda</i>	“депозит”

Сўз ўртасида форс ва дарий тилларидаги қисқа *o* унлиси тожик тилида *u* унлиси орқали талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
امانت گذار <i>amānatgozār</i>	امانت گذار <i>amānatgozâr</i>	амонатгузор <i>amōnatguzôr</i>	“депозитор”

مبادلہ <i>mobādele</i>	مبادلہ <i>mobâdela</i>	мубодила <i>tubôdila</i>	“айирбошлаш”
سپردہ <i>seporde</i>	سپردہ <i>seporda</i> (баъзан <i>soporda</i>)	супурда <i>supurda</i>	“депозит”
واردکننده <i>vāredkonande</i>	واردکننده <i>wâredkonanda</i>	воридкунанда <i>vôridkunanda</i>	“импортёр”
صادرکننده <i>sāderkonande</i>	صادرکننده <i>sâderkonanda</i>	содиркунанда <i>sôdirkunanda</i>	“экспортёр”
گمرک <i>gomrok</i>	گمرک <i>gomrok</i>	гумрук <i>gumruk</i>	“божхона”
مفلس <i>mofles</i>	مفلس <i>mofles</i>	муфлис <i>muflis</i>	“бонкрот”
دستمزد <i>dastmozd</i>	دستمزد <i>dastmozd</i>	дастмузд <i>dastmuzd</i>	“иш ҳаққи”
فروش <i>foruŝ</i>	فروش <i>forôŝ</i>	фурӯш <i>furûŝ</i>	“сотув”

Форс тилида сўз охиридаги қисқа *e* унлиси дарий тилида, қоидага мувофиқ, *a* тарзида талаффуз қилинади; тожик тилида ҳам *a* унлиси орқали талаффуз қилинади ва *a*, чўзиқ унлилардан сўнг *ya* ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
بيمه <i>bime</i>	بيمه <i>bima</i>	бима <i>bima</i>	“суғурта”
سپردہ <i>seporde</i>	سپردہ <i>seporda</i> (баъзан <i>soporda</i>)	супурда <i>supurda</i>	“депозит”

حواله <i>havāle</i>	حواله <i>hawāla</i>	ҳавола <i>havōla</i>	“ўтказма”
رشوه <i>rešve</i>	رشوه <i>rešwa</i>	ришва <i>rišva</i>	“пора”
سرمایه <i>sarmāye</i>	سرمایه <i>sarmāya</i>	сармоя <i>sarmōya</i>	“сармоя”
عرضه <i>arze</i>	عرضه <i>arza</i>	арза <i>arza</i>	“таклиф”
مالیه <i>māliye</i>	مالیه <i>māliya</i>	молия <i>mōliya</i>	“молия”
مبادله <i>mobādele</i>	مبادله <i>mobādela</i>	мубодила <i>mubōdila</i>	“айирбошлаш”
نماینده <i>namāyande</i>	نماینده <i>namāyanda</i>	намоянда <i>namōyanda</i>	“вакил, агент”
واردکننده <i>vāredkonande</i>	واردکننده <i>wāredkonanda</i>	воридкунанда <i>vōridkunanda</i>	“импортёр”
وثیقه <i>vasiye</i>	وثیقه <i>vasiqa</i>	васиқа <i>vasiqa</i>	“гаров”
ویزه <i>vize</i>	ویزه <i>wiza</i>	виза <i>viza</i>	“виза”

Сўз ўртасида форс тилидаги чўзиқ *i* унлиси дарий тилида чўзиқ *ê* унлиси (یاى مجهول) орқали талаффуз қилинади; тожик тилида эса *ê* унлиси орқали талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
پیشپرداخت <i>pišpardāxt</i>	پیشپرداخت <i>pêšpardāxt</i>	пешпардохт <i>pêšpardôxt</i>	“аванс”

پیشبها <i>pišbahā</i>	پیشبها <i>pêšbahâ</i>	пешбаҳо <i>pêšbahô</i>	“аванс”
پیشکی <i>pišaki</i>	پیشکی <i>pêšaki</i>	пешакӣ <i>pêšaki</i>	“аванс”

Форс тилида чўзик *ā, u*, сўз боши ва ўртасидаги қисқа *a* унлилари дарий ва тожик тилларида ҳеч қандай ўзгаришсиз талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
ارزان <i>arzān</i>	ارزان <i>arzân</i>	арзон <i>arzôn</i>	“арзон”
بها <i>bahā</i>	بها <i>bahâ</i>	баҳо <i>bahô</i>	“баҳо”
امانت <i>amānat</i>	امانت <i>amânat</i>	амонат <i>amônât</i>	“омонат”
بحران <i>bohrān</i>	بحران <i>bohrân</i>	бўҳрон <i>bûhrôn</i>	“кризис”
سهام <i>sahm</i>	سهام <i>sahm</i>	сахм <i>sahm</i>	“акция”
تقاضا <i>taqāzā</i>	تقاضا <i>taqâzâ</i>	тақозо <i>taqôzô</i>	“талаб”
قرارداد <i>qarārdād</i>	قرارداد <i>qarârdâd</i>	қарордод <i>qarôrdôd</i>	“шартнома”
کمبود <i>kambud</i>	کمبود <i>kambud</i>	камбуд <i>kambud</i>	“дефицит”
وام <i>vām</i>	وام <i>wâm</i>	вом <i>vôm</i>	“қарз”
روايد <i>ravādid</i>	روايد <i>rawâdid</i>	раводид <i>ravôdid</i>	“виза”

قاچاق <i>qāčāq</i>	قاچاق <i>qāčāq</i>	қочоқ <i>qôčôq</i>	“контрабанда”
برات <i>barāt</i>	برات <i>barāt</i>	барот <i>barôt</i>	“вексел”

Шундай бўлсада, баъзи ҳолатларда форс тилидаги чўзиқ *u* унлиси дарий тилида чўзиқ *ô* унлиси (واو مجهول) орқали талаффуз қилинади; тожик тилида эса *û* унлиси орқали талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
فروش <i>foruš</i>	فروش <i>forôš</i>	фурӯш <i>furûš</i>	“сотув”

Луғатда خوار *xār* II. 2. қўшма сўзнинг иккинчи таркибий қисми сифатида, “ёювчи, ичувчи” маънолари қайд қилинган: شراب خوار *šarābxār* “шаробхўр, шароб ичувчи”⁴⁴. Луғатда, шунингдек, خوردن *xordan* “ёмоқ, ичмоқ” феълининг ХЗН خور *xor* II.2. ҳам айнан шу маънода келтирилган: شراب خور *šarābxār* “шаробхўр, шароб ичувчи”⁴⁵. Бу ҳолат классик форс тили элементи сифатида қаралади⁴⁶.

Форс ва дарий тилларида мазкур ясовчи орқали ясалмаларда иккала вариант ҳам қайд қилинди:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
رشوه خوار <i>rešvexār</i>	رشوه خور <i>rešwaxôr</i>	ришвахўр <i>rišvaxûr</i>	<i>порахўр</i>
رشوت خوار <i>rešvatxār</i>	رشوت خور <i>rešwatxôr</i>	ришватхўр <i>rišvatxûr</i>	<i>порахўр</i>

⁴⁴ Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1985. – Том I, – С. 573.

⁴⁵ Кўрсатилган манба. – С. 579.

⁴⁶ Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. – М.:Наука, 1982. – С. 78.

رباخوار <i>rebāxār</i>	رباخوار <i>rebâx(w)âr</i>	судхӯр <i>sudxûr</i>	судхӯр
رشوه خواری <i>rešvexāri</i>	رشوه خوری <i>rešwaxôri</i>	ришвахӯрӣ <i>rišvaxûri</i>	порахӯрлик , коррупция
رشوت خواری <i>rešvatxāri</i>	رشوت خوری <i>rešwatxôri</i>	ришватхӯрӣ <i>rišvatxûri</i>	порахӯрлик , коррупция
رباخواری <i>rebāxāri</i>	رباخواری <i>rebâx(w)âri</i>	судхӯрӣ <i>sudxûri</i>	судхӯрлик

2. Ундошлар қиёси

50-60-йилларга қадар форс тилида ундош товушлар махсус тадқиқ этилмаган. Эроншунос олимлар Ш.Г.Гаприндашвили ва Ж.Ш.Гиунашвили ўз тадқиқотларида нафақат ундош товушларнинг тавсифида, балки уларнинг миқдорида ҳам ягона фикр йўқ эканлигини таъкидлайдилар⁴⁷. Чунки айрим тадқиқотчилар форс тилида ундошлар 22 та, деб кўрсатсалар, баъзилари 23 та, бошқалари эса 24 та, деб ҳисоблайдилар⁴⁸. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, форс тилига арабий сўзлар билан кириб келган *айн* ва *ҳамзанинг* талаффузи ҳамда форс тилида уларга мос фонема бор-йўқлиги билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, *ғайн* ва *қоф* харфлари орқали бериладиган фонеманинг бир хил ёки ҳар хил талаффуз қилинишига кўрадир.

Афғоншунос олима Л.Н.Киселева «Язык дари Афганистана» монографиясида⁴⁹ дарий тилида 25 та ундош фонема бор, деб кўрсатади (таблицада *ҳо-йе ҳўтти* ва *ҳо-йе ҳавваз* фарқланади).

Тожик тилида 24 ундош фонема бор⁵⁰: ўзбек алифбосидаги ундошлар+ж (русча *журнал*); ўзбек тилидан фарқли тожик тилида *жандарм*, *жой* сўзларидаги ж фарқланади.

⁴⁷ Гаприндашвили Ш.Г., Гиунашвили Ж.Ш. Фонетика персидского языка. – Т., 1964. – С. 53-162.

⁴⁸ Мухамедова Н.А. Теоретическая грамматика персидского языка. – Т.: ТашГИВ, 1994. – С. 9-10.

⁴⁹ Киселева Л.Н. Язык дари Афганистана. – М.: Наука, 1985. – С. 25.

⁵⁰ Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ. – Д.: Маориф, 1989. – С. 74.

Тадқиқотлар ҳозирги замон форс, дарий, тожик тилларидаги ундош фонемаларнинг тақрибан бир хиллигини кўрсатади. Баъзи тафовутлар куйидагиларда кузатилади:

1) жарангли, сирғалувчи *v* ундош товуши форс ва тожик тилларида лаб-тиш (*v*), дарий тилида лаб-лаб (*w*) товуш саналади;

2) *k, ɟ* ундошлари тожик ва дарий тилларида тил орқа товуш, форс тилида тил орқа унлилари (*y, ʏ, o*)дан олдин тил орқа (*kām* «танглай», *ku* «кўр», *guš* «қулоқ», *gāv* «сигир»), тил олди унлилари (*i, e, a*)дан олдин ёки сўз охирида тил ўрта (*ka* «кам», *ki* «адоват», *ga* «иссиқ», *ba* «барг», *ni* «тумшук») товуш каби талаффуз этилади;

3) араб ҳамда турк тилидан ўзлашган сўзлардаги *q* товуши тожик ва дарий тилларида *q*, форс тилида *γ* тарзида талаффуз қилинади. Шунингдек, тожик тилида рус тилидан ўзлашган *ɟ* (шевада *s*) аффрикат товуши бор;

4) дарий тилида классик ҳамда ўрта форс тили давридан сақланиб қолган *xw* фонемаси учрайди: *x(w)āndan* «ўқимок», *x(w)āb* «уйку», *x(w)eš* «қариндош», *x(w)oršayd* «қуёш» каби (бундай талаффуз Кобул лаҳжасига хос, адабий тилда мазкур фонема *x* тарзида айтилади).

Қиёсланаётган тиллардаги ундош фонемаларнинг ўзаро нисбатини куйидагича кўрсатишимиз мумкин⁵¹:

Ҳоз. форс тили	Дарий тили	Тожик тили
p	p	p
b	b	b
t	t	t
d	d	d
k / g тил орқа унлилари (<i>y, ʏ, o</i>)дан олдин тил орқа (<i>kām</i>	k	k

⁵¹ Жадвални тузишда Муҳсин Абулқосемиёнинг “Dastur-e tārixi-ye zābān-e fārsi” (Техрон, 1385) ва Парвиз Нотел Хонларийнинг “Dastur-e tārixi-ye zābān-e fārsi” (Техрон, 1373) асарларига мурожаат қилинди.

kur, guš , gāv),		
тил олди унлилари (и, э, а)дан олдин ёки сўз охирида тил ўрта (kam, kine, garm, barg, nuk	g	g
γ	γ	γ
γ	q	q
č	č	č
ĵ	ĵ	j
f	f	f
s	s	s
š	š	š
x	x	x
h	h/ ĥ (баъзи араб сўзларида (ад.): ĥekmat, haq, Mohamad)	h
z	z	z
ž	ž	ž
m	m	m
v	w	v
r	r	r
l	l	l
y	y	y
x	xw x(w)āndan, x(w)âb, x(w)eš, x(w)oršayd	x (баъзи шеваларда - xv)

Кўринадики, форс тилида ق (қоф) ва غ (ғайн) ҳарфлари битта товуш - γ тарзида талаффуз қилинади. Аммо, дарий тилида ق (қоф) ва غ (ғайн) ҳарфлари ва тожик тилида қ ва ғ ҳарфлари қандай талаффуз қилинса шундай ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
اقتصاد <i>eytesād</i>	اقتصاد <i>eqtesād</i>	иқтисод <i>iqtisôd</i>	“иқтисод”
تقاضا <i>taqâzâ</i>	تقاضا <i>taqâzâ</i>	тақозо <i>taqôzô</i>	“талаб”
قرارداد <i>qarârdâd</i>	قرارداد <i>qarârdâd</i>	қарордод <i>qarôrdôd</i>	“шартнома”
قاچاق <i>qâcâq</i>	قاچاق <i>qâcâq</i>	қочоқ <i>qôcôq</i>	“контрабанда”
وٲيقه <i>vasiye</i>	وٲيقه <i>wasiqa</i>	васиқа <i>vasiqa</i>	“гаров”
قرض <i>qarz</i>	قرض <i>qarz</i>	қарз <i>qarz</i>	“қарз”
فيمت <i>qeymat</i>	فيمت <i>qimat</i>	қимат <i>qimat</i>	“қиймат”
غیر خالص <i>qeyr-e xâles</i>	غیر خالص <i>qayrexâles</i>	ғайри холис <i>qayr-i xôlis</i>	“брутто”
غیر اقتصادی <i>qeyr-e eytesâdi</i>	غیر اقتصادی <i>qayreeqtesâdi</i>	ғайри иқтисоди <i>qayr-i iqtisôdi</i>	“фойдасиз”
مبلغ <i>mablay</i>	مبلغ <i>mablay</i>	маблағ <i>mablay</i>	“маблағ”

Форс тилидаги *v* ундош товуши дарий тилида *w* тарзида талаффуз қилинади; тожик тилида *v* тарзида талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
وثيقه <i>vasiye</i>	وثيقه <i>wasiqa</i>	васиқа <i>vasiqa</i>	“гаров”
وام <i>vām</i>	وام <i>wām</i>	вом <i>vôm</i>	“қарз”
حواله <i>havāle</i>	حواله <i>hawāla</i>	ҳавола <i>havōla</i>	“ўтказма”
رشوه <i>rešve</i>	رشوه <i>rešwa</i>	ришва <i>rišva</i>	“пора”
واردات <i>vāredāt</i>	واردات <i>wāredāt</i>	воридот <i>vôridôt</i>	“импорт”
روايد <i>ravādid</i>	روايد <i>rawādid</i>	раводид <i>ravôdid</i>	“виза”
واردکننده <i>vāredkonande</i>	واردکننده <i>wāredkonanda</i>	воридкунанда <i>vôridkunanda</i>	“импортёр”
ويژه <i>vize</i>	ويژه <i>wiza</i>	виза <i>viza</i>	“виза”

Форс тилида сўз охиридаги *b* ундоши дарий ва тожик тилларида *p* тарзида талаффуз қилинади ва ёзилади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
برچسب (баъзан <i>barčasb</i> <i>barčasp</i>)	برچسب <i>barčasp</i>	барчасп <i>barčasp</i>	“этикетка”

Дарий ва тожик тилларининг, эроний тиллар гуруҳига киришига карамай, эроний тиллар фонетик тизимига оид бўлган жарангли ундошларнинг жарангсиз ундошларга айланмаслик қоидасини истисно қилишини кўрамыз. Бу ҳолат бир бўғин чегарасида, сўз охирида келувчи кўш ундошлардан биринчисининг жарангсиз эканлиги ва ўзидан кейин келаётган жарангли ундошни жарангсиз товушга айлантириши (ассимиляция) билан изоҳланади.

Шунингдек, баъзи адабиётларда форс тилидаги *برچسب* *barčasb* “этикетка” термини *برچسپ* *barčasp* шаклида ифодаланмоқда. Ю. А. Рубинчик таҳририяти остида тузилган “Персидско-русский словарь”да ушбу терминнинг ҳам *برچسب* *barčasb* ва ҳам *برچسپ* *barčasp* шакллари кўрсатилган⁵². Луғатда қайд этилишича, истеъмол учун асосий ўринда *برچسب* *barčasb* шакли бўлиб, *برچسپ* *barčasp* шакли жуда кам ҳолатларда қўлланилади. Ўрта форс тилида ушбу терминнинг ясовчи асоси *چسپ* *časp* шаклида бўлгани ва ҳар иккала терминнинг истеъмолда эканлигини форс тилида ҳанузгача ўрта форс тили элементларининг сақланиб қолгани билан изоҳлаш мумкин.

Форс, дарий ва тожик тилларидаги ушбу ҳолат алоҳида тадқиқотларга муҳтож масалалардан ҳисобланади.

3. Дифтонглар қиёси

Икки унлининг бир бўғин чегарасида бирикувига дифтонг дейилади. Форс тилида дифтонглар миқдори масаласи жаҳон эроншунослигида ўз ечимини топмаган⁵³. Бироқ ҳозирги замон форс тили норматив грамматикасини ўрганишда совет фонетистлари таълимотига асосланиб⁵⁴, *ei* ва *oi* дифтонглари борлигини таъкидлаймиз.

⁵² Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1985. – С. 197.

⁵³ Lambton A.K.S. Persian Grammar. – С., 1953. – Р. 14; Kramsky I. Phonological Analysis of Persian Monosyllables. – Archiv Orientalni. Praha, 1947, №16. – Р. 71-72.

⁵⁴ Поляков К.И. Персидская фонетика. Опыт системного исследования. – М., 1988. – С. 47-51.

Дифтонглар табиати ҳақидаги фикр-мулоҳазаларда ҳам яқдиллик йўқ. Баъзи мутахассисларнинг фикрларига кўра, дифтонг – бу мустақил фонема бўлса, айрим олимлар фонемалар бирикуви, деб ҳисоблайдилар⁵⁵.

Совет фонетика мактабида дифтонг мустақил фонема, деб таърифланган ва 8 та унлининг қаторида қайд этилган. *miravam, midavam* феълларида *ou* дифтонгининг *av* га айланишини эса этимологик анъанавий талаффузнинг сақланиши, деб кўрсатадилар. Н.А.Мухамедованинг фикрича⁵⁶, форс тилида дифтонгларнинг ажралмаслиги ҳақидаги қоида мулоҳазалидир. Чунки *poi – povin – navin* «янги», *jou* «арпа» - *javin* «арпа (га оид)», шунингдек, сўз яшаш ва сўз ўзгартишда дифтонгларнинг фонемаларга ажрალიши кузатилади: *jov (jav)-e tan* «менинг арпам», *jelou (jelav)-e xāne* «уй олдида». Бир қатор олимлар *ou*→*o* – дифтонгнинг монофтонгга айланиш жараёнини қайд қиладилар: *moskou*→*mosko* «Москва», *poi*→*po* «янги»⁵⁷. Л.С.Пейсиков «Тегеранский диалект» китобида⁵⁸ техрон лаҳжасида *ou* дифтонгида *u* тушиб қолиши, яъни *ou* дифтонгининг *o* монофтонгига айланишини тилдаги одатий ҳол, деб ҳисоблайди.

Форс фонетикасини систематик равишда тадқиқ этган олим К.И.Поляков дифтонг – «бир фонемадан иборат товуш бирикмаси» эканлигини таъкидлаган ҳолда, форс тилида дифтонгларнинг бир қатор хусусиятлари уларни мустақил бирлик деб қарашга имкон бермайди, деган хулосага келади⁵⁹.

Дарий тилида тарихий дифтонглар *ai, au* кўринишида сақланиб қолган: *aiwān* «айвон», *rai* «оёқ изи», *pau* «янги», *darau* «ўрим» каби. Мазкур дифтонглар араб тилидан кириб келган сўзларда ҳам учрайди: *mail* «майл», «истак», *qaum* «қабилла» (оғзаки тилда арабча ўзлашмаларда дифтонгнинг монофтонгга айланиши кузатилади: *šēx* «шайх», *sēl* «сел»). Дифтонгларнинг

⁵⁵ Мухамедова Н.А. Теоретическая грамматика персидского языка. – Т.: ТашГИВ, 1994. – С. 9.

⁵⁶ Кўрсатилган манба. – С. 9.

⁵⁷ Кўрсатилган манба. – С. 9.

⁵⁸ Пейсиков Л.С. Тегеранский диалект. – М., 1960. – С. 19.

⁵⁹ Поляков К.И. Персидская фонетика. Опыт системного исследования. – М., 1988. – С. 48.

иккинчи таркибий қисми *i* ва *u* чўзиқ унлиларининг қисқа варианты, яъни ярим унли тарзида талаффуз қилингани боис транскрипцияда дифтонглар *au* ва *aw* тарзида берилиши мумкин.

Дифтонгларнинг сўздаги ўрни (позицияси) чегараланган. Сўз боши ва ўртасида ундошдан олдин, сўз охирида ундошдан сўнг келади. Унлидан олдин дифтонглар унли ва ундошга ажралади: *paī* «қамиш», лекин *pa-ye qalam* «қамиш перо», *pešrau* «олдинги», «илғор» → *pešrawī* «олға юриш» каби.

Тожик тили фонетик тизимида дифтонг тушунчаси мавжуд бўлмайд, форс ва дарий тилларидаги дифтонглар ифодалаган товушлар тожик тилида икки алоҳида монофтонглар орқали ифодаланади.

Тадқиқотимизнинг фонетик таҳлили форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминларида дифтонгларнинг қуйидагича ўзгаришини кўрсатади:

Сўз ўртаси ва охирида форс тилидаги *ou* дифтонги дарий тилида *au* (*aw*) дифтонги орқали ва тожик тилида алоҳида икки *a* ва *v* монофтонглари орқали ифодаланади.

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
توليد <i>toulid</i>	توليد <i>taulid (tawlid)</i>	тавлид <i>tavlid</i>	“ишлаб чиқариш”
گرو <i>gerou</i>	گرو <i>garaw</i>	гарав <i>garav</i>	“гаров”

Сўз ўртасида форс тилидаги *eu* дифтонги дарий тилида *ai* (*ay*) дифтонги орқали ва тожик тилида алоҳида икки *a* ва *u* монофтонглари орқали ифодаланади:

форс тили	дарий тили	тожик тили	таржимаси
كميت و كيفيت <i>kamiyat va keyfiyat</i>	كميت و كيفيت <i>kamiyat va kayfiyat</i>	кайфият ва камият <i>kayfiyat va kamiyat</i>	“сифат ва миқдор”

I боб бўйича хулосалар

Тилнинг бошқа бўлимлари сингари, фонетик таркиб ҳам доимий ўзгаришда бўлади. Диссертация мавзуининг биринчи боби бўйича олиб борилган тадқиқот таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон берди:

1. Қиёсланаётган тилларнинг фонетик таҳлили фонетика соҳасидаги асосий фарқ, асосан, вокализмлар системасига тегишли эканлигини кўрсатади. Бунда, албатта, экстралингвистик таъсирнинг ўрнини қайд этмоқ зарур.

2. Ҳозирги замон форс тилида қисқа е, о унлилари фақат тожик тилида ўзгаришга учраган бўлиб, қисқа а унлиси дарий ва тожик тилларида ҳеч қандай ўзгаришсиз талаффуз қилинади ва ёзилади:

- қисқа е унлиси дарий тилида қисқа е, о ва тожик тилида і, у унлилари орқали, сўз охиридаги қисқа е унлиси ҳар иккала тилда а унлиси орқали ифодаланади.

- қисқа о унлиси дарий тилида қисқа о ва тожик тилида и унлиси орқали ифодаланади.

3. Форс тилидаги чўзиқ і унлиси дарий тилида чўзиқ ê ва тожик тилида ê унлиси билан ифодаланади. Чўзиқ ā унлиси ҳеч қандай ўзгаришсиз талаффуз қилинади ва ёзилади. Чўзиқ и унлиси камдан-кам ҳолатларда дарий тилида чўзиқ ô, тожик тилида û унлиси орқали, қолган ҳолатларда ўзгаришсиз ифодаланмоқда.

4. Материалларимиз таҳлили форс, дарий ва тожик тилларидаги ундош фонемалар кескин бир биридан фарқ қилмаслигини кўрсатди. Фақатгина қуйидаги фарқларнинг мавжудлигини қайд этмоқ зарур:

- форс тилида *гайн* ва *қоф* ҳарфлари ифодаловчи γ фонемаси дарий ва тожик тилларида γ , q фонемалари орқали ифодаланмоқда.

- форс тилидаги v лаб-тиш ундош фонемаси дарий тилида w лаб-лаб ундош фонемаси ва тожик тилида v лаб-тиш ундош фонемаси орқали ифодаланмоқда.

5. Форс тилидаги еу, ои дифтонглари дарий тилида ау, аw дифтонглари орқали ва тожик тилида дифтонг тушунчаси бўлманлиги сабаб а, у ҳамда а, v монофтонглари орқали ифодаланмоқда.

6. Форс тилида сўз охиридаги бир бўғин чегарасида жойлашган ноодатий диссимилация ҳодисасига учраган кўш ундошнинг дарий ва тожик тилларида ўзгаришсиз қолганини кўришимиз мумкин.

II БОБ. ФОРС, ДАРИЙ ВА ТОЖИК ТИЛЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ ТЕРМИН ЯСАШ УСУЛЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

2.1. Туб терминлар

Адабиётларда таркибида биргина луғавий маъноли қисм (морфема) бўлган сўз туб сўз сифатида қабул қилиниши таъкидланади⁶⁰. Бир қатор олимлар эса туб сўзни содда сўз таркибида ўрганадилар⁶¹.

Йирик олим Н.М. Шанский содда сўз асосининг морфологик структураси икки катта гуруҳга ажралишини таъкидлайди. Булар: туб асосли сўз ва ясама асосли сўз⁶². Туб (содда) сўз белгилари қуйидагича:

- 1) Туб асоснинг морфологик жиҳатдан қисмларга бўлинмаслиги;
- 2) Доимо унинг воситасиз, у ёки бу маънони ифода этиш учун бирон-бир кўшимчасиз ифода этилиши лозим.

Ўзбек тилшуносларидан Азим Ҳожиёв туб ва содда сўзни қуйидагича таърифлаган:

Туб сўз - ясовчи қисмларга ажралмайдиган сўз⁶³. Содда сўз - таркибида биргина луғавий маъноли қисм бўлган сўз.⁶⁴ Содда сўзга қиёс қилиб кўшма сўз ва туб сўзга қиёс қилиб эса ясама сўз олинган.

А. Қуронбековнинг “Форс тили лексикологияси”да туб сўз қуйидагича изоҳланган:

Форс тилида туб сўз (واژه بسيط), ясама сўз (مشتق), кўшма сўз (مركب) ва ибора (عبارات) шакллари мавжуд. Агар сўз битта яхлит морфемадан иборат бўлса туб сўз дейилади. Масалан: دل (дил), گل (гул), كتاب (китоб), درس (дарс)⁶⁵.

Демак, биргина ўзак морфемадан таркиб топган сўз туб сўз дейилади. Шунингдек, туб сўз учун хос бўлган фикрлар туб термин учун

⁶⁰ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М., 2001.

⁶¹ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Т., 2009. – В. 13.

⁶² Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа. – М., 1953. – С. 17-18.

⁶³ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б. 111.

⁶⁴ Кўрсатилган луғат. – Б. 92.

⁶⁵ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Т., 2009. – В. 6.

хам бирдек ўринлидир.

Материалларимиз таҳлилида туб терминлар форс тилида 34% ни, дарий тилида 33% ни, тожик тилида 32% ни ташкил этди:

ارز *arz* (форсча), اسعار *as'âr* (дарийча), асьор (тожикча) “валюта”; بانک *bānk* (форсча), بانک *bānk* (дарийча), бонк (тожикча) “банк”; بحران *bohrān* (форсча), بحران *bohrān* (дарийча), бўҳрон (тожикча) “кризис”; بورس *burs* (форсча), بورس *burs* (дарийча), биржа (тожикча) “биржа”; برات *barāt* (форсча), برات *barāt* (дарийча), барот (тожикча) “вексел”; انحصار *enhesār* (форсча), انحصار *enhesār* (дарийча), инҳисор (тожикча) “монополия”; سهم *sahm* (форсча), سهم *sahm* (дарийча), сахм (тожикча) “акция” ва ш.ў.

این نوشتار به توضیح و نمایش اسکناس ها چاپ شده و رایج در سه دوره قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی می پردازد.

In naveštār be touzih va namāyeš-e eskenās hā čāp šode va rāyej dar se doure yājār, Pahlavi va jomhuri-ye eslāmi mipardāzad

“Бу ёзув қоғоз пулларни кўргазмаси ва намойиши учун чоп этилган ва уч даврда, яъни қожорлар, паҳлавийлар ва Ислом Республикасида муомалада бўлган ”

<https://fa.wikipedia.org/wiki>

Ба манзури таъмини ниёзи бозори муомилоти дохилӣ бо пули нақд дар шаш моҳи нахусти имсол 2 миллиарду 400 миллион сомонӣ искинос мунташир шуда...

“Нақд пул билан ички муомала бозорини таъминлаш мақсадида шу йилнинг биринчи олти ойлигида 2 миллиард 400 миллион сомоний қоғоз пул босиб чиқарилди...”

<http://parstoday.com/tg/news/tajikistan-i20498>

به گزارش روابط عمومی بورس تهران و به نقل از مدیریت ناشران...

Be gozāreš-e ravābet-e omumi-ye burs-e tehrān va be nayl az modiriyat-e nāšerān...

“Техрон биржаси умумий алоқаларининг хабарига ва нашриёт бошқармасининг фикрига кўра...”

متأسفانه امروز جامعه با بحران روبه رو هستند.

Motaassefāne emruz jāme'e bā bohrān ruberu hastand.

“Афсуски бугунги кунда жамият кризисга учраган.”

(تهران امروز، ۲۰۱۴/۰۲/۲۲، ص: ۱.)

تراز آزمایشی کل در پایان هر ماه تهیه می شه و مانده حسابهای دفتر کل رو نشون می ده که در سه نوع چهار ستونی و شش ستونی و هشت ستونی است.

Terāz-e āzmāyeši-ye kol dar pāyān-e har māh tahye miše...

“ умумий текширувлар баланси ҳар ойнинг охирида тайёрланади...”

(<http://hesabdar-ac.ir/tag>)

... هنوز بودجه وزارت ورزش و جوانان ابلاغ نشده است.

...hanuz budje-ye vozārat-e varzeš-o javānān eblāy našode ast.

“...ҳали ҳам ёшлар ва спорт вазирлигининг бюджети белгиланмаган”

(همشهری، ۲۰۱۶/۰۱/۲۴، ص: ۱.)

در تراز آزمایش کل، تمام حساب های دفتر کل نمایش داده می شود.

Dar terāz-e āzmāyeš-e kol, tamām-e hesāb hā-ye daftar-e kol namāyeš dāde mišavad.

“Умумий текширувлар балансида бош офиснинг бутун ҳисоб-китоблари кўрсатилади”

(<http://hesabdar-ac.ir/tag>)

بر اساس معلومات صرافان سرای شهزاده کابل نرخ اسعار خارجی در مقابل پول افغانی امروز چهار شنبه ۲۲ حمل ۱۳۹۷ از این قرار است:...

Bar asās-e ma'lumāt-e sarrāfān-e sarā-ye šahzāda-ye Kābol narx as'ār-e xāreji dar moqābel-e pul-e afyāni emrōz čahāršanbe 22 hamal-e 1397 az in qarār ast:...

Кобул шаҳзодаси саройи саррофларининг маълумотиға кўра, бугун 1397 йил 22 ҳамал чоршанба кунда хорижий валютанинг афғонийга нисбатан қиймати қуйидагича:...

(<http://sana.af/26996/اقتصاد>)

Кўринадики, қиёсланаётган тилларда аксарият туб терминлар таркиби бир хил.

2. Ясама терминлар

Ясама сўз - сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчининг бирикувидан ҳосил бўлган бирлик, сўз ясалиши бирлиги⁶⁶.

Биз таҳлилимининг бу қисмида форс тили луғат таркибининг бойишида энг маҳсулдор усул - ички лингвистик усул орқали ясалган ясама иқтисодий терминлар ҳақида мулоҳазалар юритамиз. Ички лингвистик усул , сўз яшаш усули бир маъноли сўзлардир.

Форс тилида сўз яшаш бўйича Ўзбекистон олимларидан Н.А. Мухамедова, А. Воҳидов ва бошқаларнинг бир қатор ишлари мавжуд. Рус олимларидан Л.С. Пейсиковнинг “Очерки по словообразованию персидского языка” (1959) китоби ва дарий тилида Л.Н. Киселеванинг “Очерки по лексикалогии языка дари” (1973) китоблари мавжуд.

Қиёсланаётган тиллардаги иқтисодий терминлар форс тили сўз яшаш воситалари орқали таҳлил қилинади.

“Форс тилининг қадимги ва ўрта даврдаги сўз ясалиши жараёнлари ва бу жараёнда қайси бир сўз яшаш усули етакчи бўлганлиги ҳали охиригача ўрганилмаган. Бу ўринда шуни қайд этиш керакки, ҳозирги форс тилидаги сўз ясалишида от туркумига оид сўзлар ва феъл туркумига оид сўз ясалиши бир хил эмас. Агар от билан боғлиқ сўз туркумига оид сўзларга аффиксли, ярмаффиксли сўзлар, транспозиция, кўшма сўзлар ва лексикализация хос бўлса, феълий сўз туркумига кўпроқ фрезоологик моделда сўз ясалиши хосдир. Бу усул моҳиятан кўшма сўз яшашга яқин бўлса ҳам аммо баъзи бир хусусиятлари билан ундан ажралиб туради. Шуни айтиш керакки феълларда қисман аффиксация усули билан ясалган феъллар ва баъзи конверсия усули билан ясалган феъллар учраса ҳам бу феъллар аллақачон шаклланиб улгурган. Ва баъзи бир олимлар (Ботений) томонидан содда феъллар яшашга

⁶⁶ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б. 137.

ундовлар мавжуд бўлса ҳам “Фарҳангистон” томонидан киритилган биронта феъл маълум эмас.

Шунингдек, Л.С. Пейсиков арабча боблар билан ясалган сўзларни ҳам форс тилида сўз яшаш жумласига киритади. Аммо шуни айтиш керакки бу усулда сўз яшаш ҳозирги кунда амалда қўлланмайди. Ҳозирги даврда сўз яшаш жараёнида асосий кўзга ташланадиган ҳодиса бу қадимий ва ўрта форс тилидаги мавжуд бўлган морфема ва ўзак сўзлар ва аффиксларни қайта тиклаш ва шунингдек ҳозирги замон соф форс тили ўзаклари ва сўз ясовчи қўшимчалари билан янги сўзларни яшаш ва муомалага киритиш жараёнидир⁶⁷.

Форс тили луғат таркибининг бойиш йўллари тадқиқ қилишда кўзга кўринган эроншунос олим Л.С.Пейсиковнинг хизматлари беқиёсдир. У ўзининг сўз ясалишига оид монографиясида ички усуллар орқали сўз ясалишини 4 та гуруҳга ажратади: 1) аффиксация, 2) яримаффиксация, 3) транспозиция, 4) композиция.⁶⁸ Кейинчалик булар қаторига лексикализация усулини ҳам қўшади⁶⁹.

2.1. Аффиксация усули орқали ясалган иқтисодий терминлар

Аффиксация. 1. Умуман, асосга аффикс қўшиш, аффикс ёрдамида сўз ёки шакл ясалиши. 2. *айн.* Аффиксал сўз ясалиши-асосга аффикс қўшиш йўли билан сўз ясалиши⁷⁰.

Аффикс (*лот. affixus - бирлаштирилган, бириктирилган*) - сўзга (лексемага) зид қўйиладиган (лексик маънога эга бўлмаган), ўзи қўйиладиган асоснинг луғавий ёки грамматик маъноларининг шаклланишига хизмат қиладиган морфема, қўшимча. Масалан; *иш - чи - лар - имиз - ни.* Аффикслар вазифаларига кўра икки асосий турга бўлинади. 1) сўз ясовчи

⁶⁷ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – T., 2009. – B. 15.

⁶⁸ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка, – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 199.

⁶⁹ Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка, – М.: Изд-во МГУ, 1975. – С. 206.

⁷⁰ *Бу ҳақда қаранг.* Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б. 20.

аффикслар. 2) форма (шакл) ясовчи аффикслар. Аффикслар сўзнинг бошига, ўртасига ёки охирига қўшилиши мумкин. Сўзнинг бошига қўшиладиган аффикслар - префикс, ўртасига қўшилувчилари - инфикс, охирига қўшиладиганлари - суффикс дейилади⁷¹. Келтирилган таъриф форс тили учун ҳам бир хил.

Маълумки, аффиксация моделлари асосида икки сўз ясовчи бирликлардан иборат ясама сўзлар шаклланади⁷². Яъни сўз ясовчи асос ва сўз ясовчи аффикс. Ҳозирги форс тилининг асосий бойиш усулларида бири аффиксация усули бўлиб, унда 80 дан ортиқ сўз ясовчи аффикс маълум⁷³.

Материаллар таҳлили қиёсланаётган тилларда иқтисодий терминлар фақат префиксал ва суффиксал морфемалар орқали ясалганини кўрсатди.

Эроншунос олима О.М. Сотованинг диссертациясида форс тилида аффиксация усули орқали термин ясашда *-eš*, *-gar* суффикслари ҳамда *bi-*, *nā-* префиксларининг сермахсул, *-bān*, *-či* суффикслари ҳамда *pād-* префиксининг каммахсул эканлиги қайд қилинади⁷⁴. Мисолларимизда форс тилида иқтисодий термин ясалишида кўрсатилган аффикслардан ташқари *-i (yā-ye nesbat)*, *-i (yā-ye masdari)*, *-ande*, суффикслари ва *var-* префиксининг иштироки кузатилди.

Ҳозирги дарий ва тожик тилларида термин ясовчи фаол аффикслар тадқиқ қилинмаган. Бироқ юқорида қайд қилинган аффикслар бу тилларда ҳам иқтисодий термин ясалишида фаол иштирок этади.

-i(yā-ye nesbat) суффикси от сўз ясовчи асосига қўшилиб, ундан сифат ясайди: اعتبارى (اعتبار) “кредит”+ى) *e'tebāri* (форсча), اعتبارى (اعتبار) “кредит”+ى) *e'tebāri* (дарийча), кредитӣ (кредит “кредит”+ӣ) (тожикча) “кредитга оид, хос”; ارزى (ارز) “валюта”+ى) *arzi* (форсча), اسعارى (اسعار) “валюта”+ى) *as'āri* (дарийча), асьорӣ (асьор “валюта”+ӣ) (тожикча) “валютага оид, хос”; بحرانى

⁷¹ Бу ҳақда қаранг. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б. 19.

⁷² Vohidov A. A. Fors tilida so'z yasalishi. – Т., 2010. – В. 32.

⁷³ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Т., 2009. – В. 16.

⁷⁴ Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: Дисс...канд. филол. наук. – М., 2008. – С. 179.

Forušan̄de, har šaxs-e hojuyi ast ke eydām be foruš-e darāyi minamāyad

“Сотувчи, олди - сотди ҳуқуқиға эга бўлган шахс ҳисобланади.”

(www.economicaffairs.ir)

Форс тилида *-gar* суффикси билан ясалган терминлар дарий ва тожик тилларида яримаффикс билан ифодаланган ҳолатлар мавжуд: *آمارگر āmārgar* (форсча), *آمار گير* (мар “статистика”+*گرفتن* “олмоқ” феълининг ҲЗН) *āmārgir* (дарийча), оморшинос (омор “статистика”+шинохтан “танимоқ” феълининг ҲЗН) (тожикча) “статистик”.

آشنایی با شغل آمارگر

āšnāyi bā šoyl-e āmārgar

“Статистикнинг касби билан танишув”

(<https://iranestekhdam.ir/>)

Оморшинос, он ки қобилият ва малакаи шумориданро дорад

“Статистик бу-санаш малакаси ва қобилиятига эга бўлган шахс”

(«Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»)

-eš суффикси феълларнинг ҲЗНга қўшилиб улардан ҳаракат ва ҳолат номини билдирувчи отлар ясади: *سفارش sefāreš* (форсча), *فرمایش farmāyeš* (дарийча), фармоиш (тожикча) “буюртма”.

ممنوعیت استفاده از واژه مسیح در ثبت سفارش آنلاین فروشگاه‌های در انگلیس.

Mamnu'iyat-e estefāde az vāže-ye masih dar sabt-e sefāreš-e ānlayn-e forušgāhi dar englis

“Англиядаги онлайн бозорда буюртма бериш жараёнида масих сўзидан фойдаланишга чеклов.”

(www.irna.ir)

بیش از ده والی در مناطق مختلف افغانستان به خبرنگاران فرمایش می دهند که این موضوع را پخش کنید و این موضوع را پخش نکنید.

Bēš az dah wāli dar manāteq-e moxtalef-e Afyānestān ba xabarnegārān farmāyeš mēdehand ke in mawzu' rā paxš konēd va in mawzu' rā paxš nakonēd

“Афғонистоннинг турли минтақаларида ўндан ортиқ воли мухбирларга бу мавзуни экранга узат ва бу мавзуни экранга узатма деб буюртма беришади”

(<http://www.bbc.com/persian/afghanistan/story/2006/09/060912>)

Материалларимиз таҳлили *var-* префикси орқали ясалган иқтисодий терминлар қиёсланаётган тилларнинг ҳар учаласида бир хил эканлигини кўрсатди: ورشکستن *varšekastan* (форсча), ورشکستن *waršekastan* (дарийча), варшикастан (тожикча) “банкрот бўлмоқ”.

خبر ورشکست بانک پارسیان به سرعت از طریق منابع غیر رسمی پخش شده است.

Xabar-e varšekast-e bānk-e pārsiyon be sor'at az tariy-e manābe'-e yeyr-e rasmi paxš šode ast

“Порсиён банкининг инкирози тезлик билан норасмий манбалар томонидан тарқалди.”

(www.banki.ir)

Форс тилида *-čī* суффикси орқали ясалган терминлар, дарий ва тожик тилларида яримаффикс ва сўз бирикмаси шаклида ифодаланмоқда: گمرکچی *gomrokčī* (форсча), کارمند گمرک *kārmand-e gomrok* (дарийча), корманди соҳаи гумрук (тожикча) “божхоначи”; قاچاقچی *qāčāqčī* (форсча), بردن+قاچاق قاچاقبر *bordan qāčāqbar* (дарийча), қочоқбар (бурдан “олиб бормоқ” феълининг ХЗН) *qāčāqbar* (дарийча), қочоқбар (бурдан “олиб бормоқ” феълининг ХЗН) (тожикча) “контрабандачи”.

قاچاقچی مواد مخدر سه مامور پالیس ایران را حین بازجویی کشت.

qāčāqčī-ye mavād-e toxaddar se ma'mur-e pālis-e irān rā heyn-e bāzjuyi košt

“Наркотик моддалар контрабандаси билан шуғулланувчи текширув пайтида уч нафар Эрон полиция ходимини ўлдирди.”

(www.radiofarda.com)

بازداشت دو قاچاقبر از میدان هوایی هرات

Bāzdāšt-e du qāčāqbar az maydān-e havāyi-ye Harāt

“Ҳирот ҳаво майдонида икки контрабанднинг ушланиши”

<https://www.darivoa.com/a/afghanistan-narcotics-drug-policy>)

Ду кочоқбар дар Тоҷикистон маҳкум ба 10 - 12 сол зиндон шуданд

“Икки контрабандачи Тоҷикистонда 10-12 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинди”

<https://sputnik-tj.com/Tajikistan/20180221/1024808238.html>)

2.2. Яримаффиксация усули орқали ясалган иқтисодий терминлар

Сўз-морфемалар (яримаффикслар) ёрдамида сўз яшаш ўз моҳиятига кўра форс тилидаги икки асосий сўз яшаш усули: аффиксация ва мураккаб сўз яшаш усуллари хос белгиларни ўзида жамлаган оралик усул ҳисобланади. Яримаффиксация моделларида аффиксал ва мураккаб сўзлар оралиғида жойлашувчи ясама сўзларнинг ўзига хос таркибий турлари ясалади. Суффиксал турдаги сўз-морфемалар орасида исмий келиб чиқишга эга бўлган бирликларнинг унча кўп бўлмаган миқдори ва юзлаб феълий асосга эга бирликлар мавжуд. Феълий сўз-морфемалар миқдорининг жуда катталиги туфайли форс тилида яримаффиксация воситалари худди аффиксал воситалар сингари деярли чекланишларга эга эмас. Шунинг учун ўз функционал моҳияти ва сўз яшаш системасида эгалланган ўрни бўйича яримаффиксацияни бемалол аффиксация ва мураккаб сўз яшаш билан бир қаторга қўйиш мумкин⁷⁵.

Л.С. Пейсиков, Ю.А. Рубинчик, С.А. Алиев каби рус эроншунослари форс тилидаги яримаффиксларни, яъни ҳам исмий, ҳам феълий турдаги яримаффиксларни мустақил сўз яшаш усули сифатида кўрадилар. Барча Эрон тилшунослари, шу жумладан, П.Н. Хонларий⁷⁶ ҳам феълий яримаффиксларни қўшма(мураккаб) сўз компоненти сифатида ўрганадилар.

Ҳозирги форс тилида яримаффикснинг икки тури мавжуд:

1. Феълий сўз-морфемалар (яримаффикс)

⁷⁵ Vohidov A.A. Fors tilida soʻz yasalishi. – T., 2010. – B. 47.

⁷⁶ Xānlariy P.N. Dastur-e zabān-e fārsi. Čāp-e (nohom) davāzdahom. – T., 1370. – B. 173-174.

2. Исмий сўз-морфемалар (яримаффикс)

Л.С. Пейсиков⁷⁷ ўз тадқиқотида кенг қўлланиладиган феълий яримаффиксларни тавсифлайди ва уларни структур жихатдан 4 турга ажратади:

а) “соф” ҲЗН : *-zā, -bar, -gir, -duz, -pazir, -angiz, -barandāz, -xafekon, -bandzan, -pākkon* ва б.

б) *-i (yā-ye masdari)* орттирилган ҲЗН : *-bandi, -keši, -yābi, -zani, -dāri, -parākani, -puši* ва б.

в) Инкор юкламаси (префикси) орттирилган ҲЗН: *-nāpazir, -nāgir* ва б.

г) *be-* олд қўшимчаси (буйруқ майлининг бирлик шакли) орттирилган ҲЗН: : *-benavis, -bezan, -bexor, -begir* ва б.

Юқоридаги олимлар каби О.М. Сотова⁷⁸ ҳам ўз ишида термин ясовчи бир қатор сермахсул феълий яримаффиксларни кўрсатади.

Исмий яримаффикс деб, синтактик жихатдан мустақил маънога эга бўлмаган, лекин янги форс тили ривожининг дастлабки даврида мустақил маънога эга бўлган исмий сўз туркумига тааллуқли сўзларга айтилади. Исмий яримаффикслар феъли яримаффикслардан фарқли равишда префикс (препозитив-олд қўшимча) ва суффикс (постпозитив-орт қўшимча) шаклига эга. Шунинг учун ҳам исмий яримаффиксларнинг сўз яшашдаги имкониятлари кўпдир⁷⁹.

Отдан ясалган яримаффикслар нисбатан кам бўлиб: *kade* - хона; *tanēš* - фикр; *gip* - ранг, шакл; *gāh* - жой, пайт; *xāne* - ўрин, жой; шулар жумласидандир.

Форс тилида сифатга тааллуқли *kat-*, *хоš-*, *por-* ва ш.ў. ярим префикслар ҳам кўплаб янги сўз ясайди.

⁷⁷ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – С. 97.

⁷⁸ Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: Дисс...канд. филол. наук. – М., 2008. – С. 31-32.

⁷⁹ Алиев С.А. Полуаффиксация в системе словообразования современного персидского языка. АКД. – М., 1985. – С. 17-18.

Ундан ташқари “улкан”, “йирик” маъноси билан *xār, gāv, šāh* яримаффикслари ҳам мавжуд бўлиб, ҳозирги замон форс тилида каммаҳсул аффиксларга айланган⁸⁰.

Яримаффикслар содда ва мураккаб аффикслар шаклларида бўлиб, кўпинча феълнинг ҳозирги замон ўзаги ҳамда от сўз туркумига хос сўзлардан иборат бўлади.

Яримаффиксларнинг аффикслардан фарқи шундаки, улар ўз маъносини аниқроқ сақлаб қолган бўлади. Яримаффикслар сифатида ҲЗН ва от ярим суффиксларидан ташқари префиксли феъллар, қўшма феъллар ва фразеологик бирикмалар ҳам сўз ясада иштирок этади.

Яримаффикслар “от + ҳозирги замон феъл негизи” ўта қадимий усуллардан бўлиб, ҳозирги замон форс тилида бошқа сўз ясаш усуллари каторида энг муҳим сўз ясовчи моделлардан ҳисобланади.

Бу моделда сўз ясаш имкониятлари чексиз бўлиб, шоир ва ёзувчилар ижодида, оғзаки тилда ва расмий “Фарҳангистон” томонидан киритилаётган янги сўз ва терминларда кенг миқёсда қўлланилади.

Яримаффикслар умумий феълий маъносини сақлаб қолган бўлса ҳам аммо тобора мавҳумлашиб кенгроқ маъноларда қўлланилмоқда.⁸¹

Таниқли рус эроншуноси О.М. Сотова форс тилида яримаффиксация усули орқали термин ясада феълий яримаффикслардан *-سانج -sanj, -پيما -peymā, -شناس -šenās, -ساز -sāz, -دار -dār, -گیر -gir* суффиксал типдаги яримаффиксларни ҳамда “ҲЗН + *ی- yā-ye masdari*” типдаги блокли яримаффиксларнинг сермаҳсул эканлигини, баъзи ҳолатларда айрим феълларнинг ЎЗН типдаги яримаффиксларнинг қўлланишини таъкидлайди. Шунингдек, феъллардан тузилган оддий постпозитив

⁸⁰ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. –Т., 2009. – В. 18.

⁸¹ Кўрсатилган манба. – В. 17.

яримаффикслар сифатида -کننده -konande ва -دهنده -dehande каби ҳозирги замон сифатдошлари ҳам кенг қўлланиш ҳолатлари назарда тутилган⁸².

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий терминлар яшашда қуйидаги феълий яримаффикслар иштирок этди:

Форс тилида:

дар -*dār*, داشتن *dāštan* “эга бўлмоқ” феълининг ҲЗН: *ejāredār* “ижарачи, арендатор” (*ejāre* “ижара”); *bānk* “банк” (*bānk* “банкир”); *daftardār* “бухгалтер” (*daftar* “кабинет”); *hesābdār* “бухгалтер” (*hesāb* “хисоб”); *xazānedār* “ғазначи” (*xazāne* “ғазна”).

گیر -*gir*, گرفتن *gereftan* “олмоқ” феълининг ҲЗН: *barātgir* “вексел олувчи шахс” (*barāt* “вексел”); *rešvegir* “порахўр” (*rešve* “пора”).

شناس -*šenās*, شناختن *šenāxtan* “танимоқ” феълининг ҲЗН: *kāršenās* “экперт” (*kār* “иш”).

نشین -*nešin*, نشستن *nešastan* “ўтирмоқ” феълининг ҲЗН: *ejārenešin* “ижарачи” (*ejāre* “ижара”);

گذار -*gozār*, گذاشتن *gozāštan* “қўймоқ” феълининг ҲЗН: *amānatgozār* “депонент” (*amānat* “омонат”);

آور -*āvar*, آوردن *āvardan* “олиб келмоқ” феълининг ҲЗН: *rebhāvar* “фойда келтирувчи” (*rebh* “фойда”).

فروش -*foruš*, فروختن *foruxtan* “сотмоқ” феълининг ҲЗН: *xarrāziforuš* “аттор” (*xarrāzi* “атторлик”).

کش -*keš*, کشیدن *kešidan* “тортмоқ” феълининг ҲЗН: *barātkeš* “вексел берган шахс” (*barāt* “вексел”).

⁸² Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: Дисс...канд. филол. наук. – М., 2008. – С. 180-181.

خوار *rešvexār* رشوه *xārdan* “емоқ” феъленинг ҲЗН: *xār* -خوار “порахўр” (*rešve* “пора”); رشوت *rešvatxār* “порахўр” (*rešvat* رشوت “пора”); ربا *rebāxār* “судхўр” (*rebā* “фоиз”).

صرفه جو (ی) *jostan* “қидирмоқ” феъленинг ҲЗН: *ju(y)* -جو (ی) *sarfeju(y)* “тежамли” (*sarfe* “фойда”).

“ҲЗН + *masdari* -ی -ی” типдаги блокли яримаффикслар: بانکداری *bānk dāri* “банк бошқаруви”; سرمایه داری *rešvexāri* “порахўрлик”; سرمایه گذاری *sarmāyegozāri* “инвестиция”; خرازی فروشی *xarrāziforuši* “атторлик”; نوآوری *sarfejuyi* “тежамлилик”; نوآوری *poiāvari* “инновация”.

سرمایه دار افسانه اي غرب کشور فعالیت هاي اقتصادي خود را از دلالي در بازار آهن شروع کرده بود.

sarmāyedār-e afsānei-ye γarb-e kešvar fa’āliyat hā-ye eytesādi-ye xod rā az dallāli dar bāzār-e āhan šoru’ karde bud.

“Мамлакат ғарбининг афсонавий капиталисти ўз иқтисодий фаолиятини метал бозорида даллолликдан бошлаган.”

(<http://www.mashreghnews.ir/fa/news/39118/10>)

کسی که برات را ایجاد می‌نماید، برات‌کش یا همان صادرکننده برات است.

Kasi ke barāt rā ijād minamāyad, barātkeš yā hamān sāderkonande-ye barāt ast.

“Вексел чиқарган шахс, вексел берувчи шахс ёки ўша векселни сотувчи шахсдир.”

(جهان اقتصاد، ۲۷/۱۲/۲۰۱۵، ص: ۲.)

از بانک های گرانفروش شکایت کنید.

Az bānk hāye gerānforuš šekāyat konid.

“Чайқовчи банклар устидан шикоят қилинг.”

(<http://www.hamshahrionline.ir>)

گفتنی است ارائه این مطالب موجب آگاهی و هوشیاری صندوق های سرمایه گذاری شد.

Goftanist erāye-ye in matāleb moujeb-e āgahi va hušyāri-ye sanduq hā-ye sarmāyegozāri šod

“Айтса бӯладики, бу масаланинг тақдим этилиши инвеститсия киритиш кассаларининг огоҳлик ва хушёрлигига сабаб бўлди”

(اطلاعات، ۲۰۱۶/۰۲/۲۱، ص: ۱).

Дарий тилида:

дар *sarmāyadār* سرمایه دار “эга бўлмоқ” феълининг ХЗН: *dâstân* داشتن *dâr* -دار “капиталист” (*sarmāya* سرمایه “капитал”); *ejâradâr* اجاره دار “ижарачи, арендатор” (*ejâra* اجاره “ижара”); *kerâyadâr* کرایه دار “ижарачи, арендатор” (*kerâya* “ижара”); *daftardâr* دفتر دار “бухгалтер” (*daftar* “кабинет”); *hesâbdâr* حسابدار “бухгалтер” (*hesâb* حساب “ҳисоб”); *xazânadâr* خزانه دار “ғазначи” (*xazâna* “ғазна”).

âmârgir آمارگیر “олмоқ” феълининг ХЗН: *gereftan* گرفتن *gir* -گیر “статистик” (*âmâr* آمار “статистика”); *ehsâiyegir* احصاییه گیر “статистик” (*ehsâiye* احصاییه “статистика”); *bimagir* بیمه گیر “суғурта қилувчи” (*bima* بیمه “суғурта”).

амант گزار *sarmāyagozâr* سرمایه گزار “қўймоқ” феълининг ХЗН: *gozâstan* گذاشتن *gozâr* -گذار *amânatgozâr* “депонент” (*amânat* امانت “омонат”); *sarmāyagozâr* سرمایه گزار “инвестор” (*sarmāya* سرمایه “капитал”).

پرچون فروش *forôxtan* فروختن *forôš* -فروش *parčunforôš* “аттор” (*parčun* پرچون “атторлик моллари”); *simsâriforôš* سیمساری فروش “атторликка оид” (*simsâri* سیمساری “аттор”); *dastforôš* دستفروش “кўча сотувчиси” (*dast* دست “кўл”).

برات کاش *kašidan* کشیدن *kaš* -کاش *barâtkaš* برات کاش “тортмоқ” феълининг ХЗН: *barât* برات “вексел” (*barât* “вексел берган шахс”).

بر قاچاقبر *bordan* بردن *bar* -بر *qâčâqbar* قاچاقبر “контрабандачи” (*qâčâq* قاچاق “контрабанда”). Шуни таъкидлаш жоизки, дарий тили луғатларида ушбу термин аффиксация усули орқали ясалган: *qâčâqi* قاچاقی “контрабандачи” (*qâčâq* قاچاق “контрабанда” + *-yâ-ye nesbat* ی-ی).

خور *xôr*, خوردن *xôrdan* “емок” феълининг ХЗН: رشوه *rešwaxôr* “порахўр” (رشوه *rešwa* “пора”); رشوت *rešwatxôr* “порахўр” (رشوت *rešwat* “пора”).

صرفه جو (ى) *jô(y)*, جستن *jostan* “қидирмок” феълининг ХЗН: صرفه جو (ى) *sarfaju(y)* “тежамли” (صرفه *sarfa* “фойда”).

“ХЗН + ى - *yā-ye masdari*” типдаги блокли яримаффикслар: نام نویسی *nâmnâvisi* “регистрация”; سرمایه گذاری *sarmâyadâri* “капитализм”; سرمایه گذاری *sarmâyagozâri* “инвестиция”.

ساختمان جدید انستیتیوت اداره و حسابداری در بلخ گشایش یافت.

Sâxtemân-e jadid-e anstityut-e edâra va hesâbdâri dar Balx gošâyesh yâft.

“Балхда менежмент ва бухгалтерия институтининг янги биноси очилди.”

(<http://dari.wadsam.com/>)

Тожик тилида:

-дор, доштан “эга бўлмок” феълининг ХЗН: ичорадор “ижарачи” (ичора “ижара”); бонкдор “банкир” (бонк “банк”); қарздор “қарздор” (қарз “қарз”); векселдор “вексел олган шахс” (вексел “вексел”); васиқадор “вексел олган шахс” (васиқа “вексел”); ҳисобдор “бухгалтер” (ҳисоб “ҳисоб”); ҳазинадор “ғазначи” (ҳазина “ғазна”); сармоядор “капиталист” (сармоя “капитал”).

-гир, гирифтан “олмок” феълининг ХЗН: ичорагир “ижарачи” (ичора “ижара”).

-нишин, нишастан “ўтирмок” феълининг ХЗН: ичоранишин “ижарачи” (ичора “ижара”).

-шинос, шинохтан “танимоқ” феълининг ХЗН: оморшинос “статистик” (омор “статистика”); коршинос “эксперт” (кор “иш”).

-гузор, гузоштан “қўймоқ” феълининг ХЗН: амонатгузор “депонент” (амонат “депозит”).

-бар, бурдан “олиб бормок” феълининг ХЗН: музоядабар “аукцион” (музояда “аукцион”).

-фирист, фиристан “жўнатмоқ” феълининг ҲЗН: пулфирист “пул ўтказувчи” (пул “пул”).

-фурӯш, фурӯхтан “сотмоқ” феълининг ҲЗН: чарчинфурӯш “аттор” (чарчин “атторлик”).

-хўр, хўрдан “емоқ” феълининг ҲЗН: судхўр “судхўр” (суд “фойда”); ришвахўр “порахўр” (ришва “пора”); порахўр “порахўр” (пора “пора”)

-чў(й), чустан “қидирмоқ” феълининг ҲЗН: сарфачў(й) “тежамли” (сарфа “тежам”).

-гўй, гуфтан “айтмоқ” феълининг ҲЗН: номгўй “рўйхат” (ном “исм”).

-рав, рафтан “бормоқ” феълининг ҲЗН: миёнрав “дилер” (миён “ўрта”).

“ҲЗН + й” типдаги блокли яримаффикслар: муфлисшавӣ “банкротлик”; номнависӣ “регистрация”; сармояталабӣ “инвестиция”; хисобдорӣ “бухгалтерия”; пулфиристӣ “ўтказма” (пул “пул”); чарчинфурӯшӣ “атторлик”; арзонфурӯшӣ “демпинг”; судхўрӣ “судхўрлик”; ришвахўрӣ “порахўрлик”; порахўрӣ “порахўрлик”; бонкдорӣ “банк бошқаруви”; сарфачўӣ “тежамлилик”; соҳибкорӣ “бизнес”.

Қонунгузории Қумхурии Тоҷикистон дар бораи муфлисшавӣ ба Конституцияи (Сарқонуни) Қумхурии Тоҷикистон асос ёфта, аз ҳамин Қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Қумхурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Қумхурии Тоҷикистон эътироф намудааст, иборат мебошад.

“Банкротлик тўғрисидаги Тоҷикистон Республикаси қонунчилиги Тоҷикистон Республикаси Конституциясига асосланиб, Тоҷикистон Республикасининг бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари, шунингдек, Тоҷикистон Республикаси эътироф этган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ушбу қонунга асосланган бўлади.”

https://www.durahshon.tj/fan/view_post.php?id=533

О. М. Сотова форс тилида термин ясада етарли даражада сермахсул исмий яримаффикслар сифатида نامه -*nāme*, گاه -*gāh*, خانه -*xāne* суффиксал

типдаги яримаффиксларни, زیر- *zir-*, پیش- *piš-*, هم- *ham-* каби префиксал типдаги яримаффиксларни қайд этади. Шунингдек, غير *yeur-e* ва ضد *zedd-e* инкор юкламалари ва قابل *γābel-e* ни ҳам яримаффиксация усули орқали термин яшашнинг сермахсул препозитив типдаги исмий яримаффикслар қаторига киритиш мумкинлигини таъкидлайди⁸³.

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий терминлар яшашда қуйидаги исмий яримаффикслар иштирок этди:

Форс тилида:

نامه *-nāme* исмий яримаффиксини О.М. Сотова “хужжат” маъносига эга эканлигини таъкидлайди⁸⁴: امتيازنامه *emteyāznāme* “патент” (امتياز *emteyāz* “имтиёз”); تراز نامه *bimenāme* “суғурта хужжати” (بيمه *bime* “суғурта”); تراز نامه *tarāznāme* “баланслар рўйхати” (تراز *tarāz* “баланс”); رهن نامه *rahnnāme* “гаров шартномаси (хужжати)” (رهن *rahn* “гаров, заклад”); سفارش نامه *sefārešnāme* “ёзма буюртма” (سفارش *sefāreš* буюртма); عهدنامه *ahdnāme* “шартнома”, (عهد *ahd* “шарт, мажбурият”); گشادنامه *gošādnāme* “патент”, (گشاد *gošād* “1. йирик, қатта; 2. оғз. муваффақият”); پيوندنامه *peyvandnāme* “ёзма келишув, шартнома”, (پيوند *peyvand*, پيوستن *peyvastan* “уламоқ, қўшмоқ, боғламоқ” феълининг ХЗН).

خانه *-xāne* “бино, жой”⁸⁵: صرافخانه *sarrāfxāne* “пул айирбошлаш жойи” (صراف *sarrāf* “сарроф”); كارخانه *kārxāne* “ завод, фабрика” (كار *kār* “иш”); ضراب خانه *zarābxāne* “зарбхона” (ضراب *zarāb* “зарб қилиш”); گمرک خانه *gomrokkhāne* “божхона жойлашган бино” (گمرک *gomrok* “божхона”); تجارخانه *tejāratxāne* “савдо фирмаси”, (تجارت *tejārat* “тижорат”).

گاه *-gāh* яримаффиксини Ю.А. Рубинчик⁸⁶ ҳам Л.С. Пейсиков⁸⁷ ҳам сермахсул исмий яримаффикслар қаторига киритган: كارگاه *kārgāh* “ишхона, сех”, (كار *kār* “иш”); فروشگاه *forušgāh* “бозор” (فروش *foruš* “сотув”).

⁸³ Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: Дисс...канд. филол. наук. – М., 2008. – С. 180-181

⁸⁴ Кўрсатилган манба. – С. 39.

⁸⁵ Кўрсатилган манба. – С. 40.

⁸⁶ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М., 2001. – С. 153-155.

⁸⁷ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Из-во Московского университета, 1973. – С. 111.

سردفتردار *sardaftardār* “бош бухгалтер” (*daftardār* “бухгалтер”); *sar-* “бош” *sarmāye* “капитал” (*māye* “манбаъ”); سر- *sar-*

پر- *por-* “бирор белгининг кўп микдорга эгалиги” яримаффиксини О.М.Сотова сермахсул яримаффикс сифатида кўрсатади⁸⁸. Эрон олимлари эса ушбу яримаффикс билан ясалган сўзларни кўшма сўзларга киритадилар: *prormanfaat* “серфойда, фойдали” (*manfa'at* “манфаат”); *porfāyde* “жуда фойдали” (*fāyde* “фойда”).

پس- *pas-* *pasoft* “тўланмай қолган қарз” (*oft*, *oftādan* “йиқилмоқ, тушмоқ” феълининг ХЗН); *pasandāz* “тежаш, жамғарма”, (*andāz*, *andāxtan* “солмоқ” феълининг ХЗН);

پیش- *piš-* *pišpardāxt* ва *pišbahā* “аванс” (*pardāxt* “тўлов” ва *bahā* “нарх”).

غير- *γeyr-e-* *γeyr-e xāles* “брутто” (*xāles* “ҳақиқий, соф”); *γeyr-e eytesādi* “норентабел, ўзини-ўзи қопламайдиган” (*eytesādi* “иқтисодий”); *γeyr-e jelougiri* “форс-мажор” (*jelougiri* “олдини олиш”).

گمرک خانه جایی که در آن خراج گمرک از مال التجاره باج می گیرند.

Gomrokhāne jāyi ke dar ān xarrāj-e gomrok az māl-ol tejāre bāj migirand.

“Божхона бу тижорат молларидан бож пули олинадиган жой ҳисобланади.”

(<http://www.hamshahrionline.ir>)

پیش بها پولی که پیش از دریافت کالا به فروشنده دهند تا هنگام تحویل کالا بقیه پول را بپردازند.

Pišbahā puli ke piš az daryāft-e kālā be forušande dehand tā hengām-e tahvil-e kālā bayīye-ye pul rā bepardāzad.

“Аванс - товарни олишдан олдин сотувчига харидор томонидан товарни бергунча пулнинг бир қисми тўланадиган сумма”

(آفتاب یزد، ۲۰۱۶/۵/۴، ص: ۱.)

⁸⁸ Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: Дисс...канд. филол. наук. – М., 2008. – С. 42.

ترازنامه یکی از انواع صورت های مالی می باشد که...

Terāznāme yeki az anvā'-e surat hā-ye māli mibāšad ke...

“Баланслар рўйхати молиявий хужжат турларидан бири бўлиб, ...”

(<http://hesabdar-ac.ir/tag>)

Дарий тилида:

гواهی نامه, (جواز *jawāz* “рухсат”) “лицензия” *jawāznāma* جوازنامه -*nāma* -نامه
gawāhināma “сертификат” (گواهی *gawāhi* “гувоҳлик”).

کارخانه -*xāna*: کارخانه *kārxāna* “завод, фабрика” (*kār* “иш”).

کارگاه -*gāh*: کارگاه *kārgāh* “1. станок; 2. цех”, (*kār* “иш”).

پیش پرداخت -*pēš*: پیش پرداخت *pēšpardāxt* “аванс” (*pardāxt* “тўлов”).

سرمحاسب; (مايه *māya* “манбаъ”) “капитал” *sarmāya* سرمایه: “бош” -*sar* -سر
sarmohāseb “бош бухгалтер” (*mohāseb* “бухгалтер”).

خالس *xāles* “ҳақиқий, соф”) “брутто” *γayr-e xāles* غير خالس: -*γayr-e* غير
اقتصادی (اقتصادی) “норентабел, ўзини-ўзи қопламайдиган” *γayr-e eqtesādi* غير اقتصادی
eqtesādi “иқтисодий”).

۱۸۰ کارخانه تولیدی در بلخ در معرض ورشکستگی، مالکان میگویند دولت اقدام کند.

180 kārxāne-ye tawlidi dar Balx dar ma'raz-e varšekastegi, mâlekân mēgôyand dawlat eqdâm konad.

“Балхдаги 180 та ишлаб чиқариш қорхонаси инқироз ҳолатида; мулкдорлар давлатнинг чора кўришини сўрайди.”

(<https://www.tolonews.com/fa/afghanistan>)

Тоҷик тилида:

-нома: баротнома “вексел хужжати” (барот “вексел”); иҷозатнома
“лицензия” (иҷозат “иҷозат”); ҷавознома “лицензия” (ҷавоз “рухсат”);
тарознома “баланслар рўйхати” (тароз “баланс”); шартнома “шартнома”
(шарт “шарт”); аҳднома “шартнома” (аҳд “аҳд, келишув”); тасдиқнома
“сертификат” (тасдиқ “тасдиқ”).

-кор: музоядакор “аукционист” (музояда “аукцион”); сарфақор
“тежамли” (сарфа “тежам”); соҳибқор “бизнесмен” (соҳиб “эга”).

-хона: гаравхона “ломбард” (гарав “гаров”); корхона “корхона” (кор “иш”).

-гоҳ: фурӯшгоҳ “бозор” (фурӯш “сотув”).

пас-: пасандоз “депозит” (андоз, андохтан “ташламоқ” феълининг ҲЗН).

сар-: сармоя “капитал” (моя “манбаъ”); сармуҳосиб “бош бухгалтер” (муҳосиб “бухгалтер”).

пеш-: пешпардохт, пешбаҳо ва пешмузд “аванс” (пардохт “тўлов”, баҳо “нарх” ва музд “маош”).

ғайр-и-: ғайри холис “брутто” (холис “ҳақиқий, соф”).

Додгоҳи ҳокимият (суди иқтисодӣ, арбитраҷӣ) дар мавриди мавҷуд будан нишонаҳои зерин корхонаро муфлис эълон мекунад: Афзун будани ўҳдадорихои қарздор бар дороихо (ин ҳолатро тарозномаи корхона тасдиқ карда метавонад)...

Ҳукумат суди (иқтисодӣ суд, арбитраж суди) қуйидаги белгилар мавҷуд бўлганда корхонани банкрот деб эълон қилади: қарздорнинг зиммасидаги қарзи унинг мол-мулкидан кўп бўлганда (бу ҳолатни корхона баланси тасдиқлай олади)...

https://www.durahshon.tj/fan/view_post.php?id=230

2.3. Композиция усули орқали ясалган иқтисодӣ терминлар

Маълумки, композиция усули сўз ясалишининг энг қадимий усули бўлиб, у маҳсулдорлик жиҳатидан аффиксациядан кейин иккинчи ўринда туради.

Таҳлил давомида учратиладиган сўзлар ичидан мураккаб сўз яшаш, композитсия усули орқали сўз яшаш ва қўшма сўз яшаш бир хил маънони билдиради. Таҳлилимининг бу қисми структур таснифлашнинг қўшма сўз қисмини ўзида мужассамлаштирган.

Қўшма сўзлар ҳақида қанча тадқиқотлар яратилмасин, бу соҳа барибир баҳсли масалалар ҳамда назарий изланишлар мавзуи бўлиб қолмоқда. қўшма

сўзни аниқлашда тадқиқотчилар турли мезонга асосланадилар – баъзилар фақат формал, бошқалари қатъий равишда семантик ёки функционал жиҳатдан ,ндошадилар. Эрон тилшунослигида ҳам композиция ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар кўшма сўзни унинг яхлитлигидан келиб чиқиб тадқиқ этсалар, бошқалари эса бу ҳолатни эътибордан четда қолдириб, кўшма сўз компонентларининг морфологик таркибини тавсифлаш билангина чекланадилар⁸⁹.

Форс тилида кўшма сўз масалалари Ю.А. Рубинчик⁹⁰, Л.С. Пейсиков⁹¹, Х.З. Алимова⁹² каби бир қатор эроншунос олимлар томонидан турли даражада ўрганилган.

Композиция усули орқали кўшма сўз ясалиши форс тилида қадимий ва доимий сўз ясалиш усулларида бири ҳисобланади. Кўшма сўз ясалиши натижасида икки(уч) сўз асосидан иборат ўзига хос маънога эга бўлган яхлит сўз ҳосил бўлади. Кўшма сўз ясалиш усули аффиксация усули билан бир қаторда форс тили ривожининг деярли барча босқичларида ўзининг устунлик ҳолатларини сақлаб қола олган⁹³.

Композитсия (лот. *compositio* - тузиш) - сўз кўшиш, кўшма сўзлар.

Кўшма сўз - таркибида бирдан ортиқ луғавий маъноли қисм бўлган сўз⁹⁴.

Л.С.Пейсиковнинг сўз ясалишига оид очеркида композиция ҳодисасига моделлар асосида ўзақларнинг кўшилиши⁹⁵, деб таъриф берилади. Шунингдек, ҳамма кўшма сўзлар лексик морфемаларни кўшиш асосида пайдо бўлмаганлиги, улар бошқа йўллар (синтактик бирликнинг лексикализациялашуви, конверсия ва б.) билан ҳам ясалиши таъкидланади⁹⁶.

⁸⁹ Бу ҳақда қаранг. Чавчавадзе Т.А. Именное словосложение в новоперсидском языке. – Т.: Мецниереба, 1981. –Б. 16-30.

⁹⁰ Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка // Персидско-русский словарь. – В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985. – Т. 2.

⁹¹ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1973.

⁹² Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи: Филол. фан. ном...дисс. – Т., 2005. – 134б.

⁹³ Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Изд - во МГУ, 1975. – С.99.

⁹⁴ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б.51.

⁹⁵ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – Б. 155.

⁹⁶ Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – Б. 99.

Сўз яшанинг аффиксация, яримаффиксация ва транспозитсия усуллари таърифларига мослашган ҳолда мураккаб сўз яшани аввалдан мавжуд ёки янги пайдо бўлган, амалдаги (жорий) колиплар асосида ўзакларнинг (лексик морфемаларнинг) типик, мунтазам ва сайланма (танловли) қўшилиши деб характерлаш мумкин⁹⁷.

Шуни айтиш керакки, у ёки бу сўзнинг қўшма сўз деб қаралиши уларнинг морфем структурасига боғлиқ. Яъни таркибида бирдан ортиқ мустақил лексик маъно ифодалай оладиган birlik бўлган ҳар қандай сўз қўшма сўздир. Бундай сўзлар сўз ясалишининг тамомила бошқа-бошқа типларига мансуб бўлиши мумкин. Шу сабабли композиция усули билан сўз ясалиши деганда умуман қўшма сўз ясалишини тушуниш ва қўшма сўз ҳосил бўлиши деганда фақат композиция усули билан сўз ясалишини назарда тутиш тўғри бўлмайди⁹⁸.

Х. Алимова дарий тилида қўшма сўзлар қуйидаги белгиларга эга эканлигини таъкидлайди:

1. **Фонетик белги.** қўшма сўз бир асосий (бош) урғуга эга бўлади.

2. **Грамматик белги.** қўшма сўз қисмлари орасида грамматик алоқа бўлмайди.

3. **Семантик белги.** қўшма сўз бир маъно ифодалайди.

Демак, бирдан ортиқ мустақил маъноли сўзларнинг қўшилиб янги маъноли сўз яшашига мураккаб сўз яшаш дейилади. Шунингдек, қўшма сўз содда сўз каби тил бирлиги бўлиб, ундан нутқда тайёр ҳолда фойдаланамиз.⁹⁹

Қўшма сўз яшаш асосан икки йирик бўлимдан иборат.

1) Копулятивлар. Икки бир-бирига тенг негизлар қўшилишидан ясаладиган қўшма сўзлардир.

⁹⁷ Vohidov A.A Fors tilida so'z yasalishi. – T., 2010. – B. 83.

⁹⁸ Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи: Филол. фан. ном...дисс. – Т., 2005. –Б. 27.

⁹⁹ Кўрсатилган манба. –Б. 31.

Копулятив сўзлар кўпинча ўзаро боғловчи ёки кўмакчилик воситасида боғланган бўлади.

Копулятив сўзларнинг бошқа бир модели аглютинатив модели бўлиб, унда от билан от, сифатдош, равиш, ХЗН, “таклидий” сўзлар ва қайтарик сўзлар учрайди. Мас:

а) Боғловчили копулятивлар: *takodav* - югур-югур, *gerdāgerd* - ён-атроф, *yoitoxiř* - қариндош уруғ, *řostořu* - ювиниш.

б) Аглютинативлар: *gāvmiř* - қўмос, *řirberenj* - ширгуруч, *řekarbādām* - шакарга қовурилган бодом, *kāsekuze* - идиш-товоқ.

2) Иккинчи катта гуруҳ “детерминатив” қўшма сўзлар бўлиб, бу гуруҳдаги сўзларда “от билан от”, “от - сифат”, “сон билан от”, “олмос билан от” ва ҳ.к. бири-бирини аниқлаб келади. Бундай қўшма сўзларнинг энг кўп учрайдиган моделлари қуйидагилар:

1. От + от: *Irānřahr* - Эроншаҳр, *xārcāřm* - кўзга тушган чўп.

2. Сифат + от: *sefidčāřm* - безбет, *sefidroy* - оқ юзли.

3. Сон + от: *čahārpā* - чорва, *setār* - мус.асбоб.

4. От + ХЗН: *ābxor* - суғориш жойи, *bādkon* - вентилятор.

5. Равиш + от: *sobhdam* - эрталаб, *řabhengām* - кечки пайт ва ҳ.к.¹⁰⁰

Эроншунос олим А. Воҳидов ўзининг “Форс тилида сўз ясалиши” китобида мураккаб сўзларнинг учинчи турини ҳам киритган, бу - синтактикмонанд мураккаб сўзлар - битишмалар (қисқарган ҳолда битишмалар). Бу тур мавжуд форс тили грамматикаларида ажратиб кўрсатилмайди¹⁰¹.

Маълумки, детерминатив қўшма сўзлар композиция усули орқали ясалувчи қўшма сўзлардир. Детерминатив қўшма сўзлар ўз таркибидаги компонентларининг ўзаро муносабатига кўра ҳоким ва тобе сўз орқали боғланувчи сўз бирикмаларини эслатади. Бу каби қўшма сўзларда бир

¹⁰⁰ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – T., 2009. – B. 19-20.

¹⁰¹ Vohidov A.A Fors tilida so'z yasalihi. – T., 2010. – B.81.

компонент бошқа бир компонент маъносини аниқлаштирувчи бўлиб, улар ўзаро биргаликда ягона тугал маънони англатиб келади¹⁰².

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий термин яшашда қуйидаги копулятив ҳосилалар иштирок этди:

Форс тилида:

“ЎЗН+И+ХЗН” ҳосиласи: (бу ерда И→ интерфикс) *خريد و فروش* *xarid-o-furoš* “савдо-сотик”, (*خريد, خريدن* *xaridan* “сотиб олмоқ” феълининг ЎЗН + *و* - интерфикс + *فروش, فروختن* *foruxtān* “сотмоқ” феълининг ХЗН).

Бу сўз ясалиш усули орқали ясалган иқтисодий терминларни манбалар асосида ўрганиш, улар ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлишга ёрдам беради.

خريد و فروش خودرو با چند کلیک در چند مرحله ساده

Xarid-o foruš-e xodrō bā čand kelik dar čand marhale-ye sāde

“Машиналар савдо-сотиғи бир неча клик босиш билан бир неча содда босқичда”

(www.bama.ir/sell)

صرافی المپیک از سال 1373 فعالیت خود را در زمینه خرید و فروش ارزهای رایج در سراسر جهان آغاز نمود.

Sarrāfi-ye alimpik az sāl-e 1373 faāliyat-e xod rā dar zamīne-ye xarid-o foruš-e arz hā-ye rāyej dar sarāsar-e jahān āyāz namude.

“Олимпик номли пул айирбошлаш маркази ўзининг фаолиятини 1373 йилдан жаҳон миқёсида муомаладаги валюталар савдо-сотиғи соҳасида бошлаган”

(<http://www.o-xe.com/>)

“ЎЗН+И+ЎЗН” ҳосиласи: *داد و ستد* *dād-o-setod* “савдо-сотик, олди-берди” (*داد, دادن* *dādan* “бермоқ” феълининг ЎЗН + *و* - интерфикс + *ستد, ستدن* *setodan* “олмоқ” феълининг ЎЗН).

¹⁰² Рубинчик Ю. А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М., 2001. – С. 161.

“от+И+от” ҳосиласи: *daxl-o-xarj* “кирим - чиқим”, (*daxl* دخل “даромад” + *o* - интерфикс + *xarj* خرج “харажат, буромад”); *sud-o-ziyān* “фойдада-ю зарар”, (*sud* سود “фойда” + *o* - интерфикс + *ziyān* زیان “зиён, зарар”); *harj-o-γary* “форс-мажор(табиий офатлар)”, (*harj* حرق “ёниш, куйиш” + *o* - интерфикс + *γary* غرق “чўкиш, ғарқ бўлиш”).

یک کارشناس اقتصادی وضعیت دخل و خرج دولت در سال 95 را تحلیل کرد.

Yek kāršenās-e eytesādi vaziyat-e daxl-o xarj-e doulat dar sāl-e 95 rā tahlil kard.

“Бир иқтисодий эксперт 95-йилдаги давлатнинг кирим-чиқимларини таҳлил қилди”.

(اطلاعات، ۲۰۱۶/۰۲/۲۱، ص: ۱).

Редупликация орқали ҳосил бўлган ҳосила: *xarj-o-borj* خرج و برج “асосий ва иккиламчи харажатлар, харажатлар”. Бу сўзда *xarj* خرج “харажат сўзи маънога эга сўз ҳисобланади. Иккинчи компонентнинг эса бунга алоқадор маъноси йўқ, яни биринчи компонентнинг товуш ўзгарган варианты ҳисобланади.

خرج و برج یک سیستم آنلاین حسابداری شخصی است.

Xarj-o-borj yek sistem-e ānlāyn-e hesābdāri-ye šaxsist.

“Асосий ва иккиламчи харажатлар бир онлайн тизимидаги шахсий ҳисоб-китобдир.”

(www.kharjobarj.ir)

Дарий тилида:

“ЎЗН+И+ҲЗН” ҳосиласи: *xarid-o-forôš* “савдо-сотик”, (*xarid* خرید, *forôštan* فروختن, فروش + *o* - интерфикс + *forôštan* خریدن “сотиб олмоқ феълининг ЎЗН + *o* - интерфикс + *forôštan* “сотмоқ” феълининг ҲЗН).

“ЎЗН+И+ЎЗН” ҳосиласи: *dād-o-gereft* “олди-берди” (*dād* داد , *gereftan* گرفتن, گرفت + *o* - интерфикс + *gereftan* دادن “бермоқ” феълининг ЎЗН + *o* - интерфикс + *gereftan* “олмоқ” феълининг ЎЗН).

“от+И+от” ҳосиласи: عرضه و تقاضا ‘arza-o-taqâzâ “талаб ва таклиф” (kasb-o-kâr “бизнес” (kasb “эгаллаш, касб қилиш” + и-интерфикс + taqâzâ “талаб”); (arza “таклиф” + и-интерфикс + عرضه “арза”); (kamîyat “миқдор” (kamîyat “сифат ва миқдор” (kamîyat “сифат” + и-интерфикс + kaufiyat “сифат”)).

مسؤولان بانک مرکزی گفته‌اند که کاهش و افزایش بهای نرخ مبادله ارزها در بازارهای کشور وابسته به عرضه و تقاضا به ارزها است.

Mas’ulân-e bank-e markazi goftaand ke kâheš va afzâyeš-e bahâ-ye narx-e mubâdela-ye arz hâ dar bâzâr hâ-ye kešvar vâbasta ba ‘arza-o-taqâzâ ba arz hâ ast.

“Марказий банк масъуллари мамлакат бозорларида валюта айирбошлаш нархининг ошиши ва тушиши валюталарга бўлган талаб ва таклифга боғлиқлигини айтишди.”

<https://www.tolonews.com/fa/business>

Тожик тилида:

“ЎЗН+И+ХЗН” ҳосиласи: хариду фурӯш “савдо-сотик” (харид, харидан “сотиб олмоқ” феълининг ЎЗН + у + фурӯш, фурӯхтан “сотмоқ” феълининг ХЗН).

“ЎЗН+И+ЎЗН” ҳосиласи: даромаду баромад “кирим-чиқим” (даромад, даромадан “кирмоқ” феълининг ЎЗН + у + баромад, баромадан “чиқмоқ” феълининг ЎЗН).

“от+И+от” ҳосиласи: арза ва тақозо “талаб ва таклиф” (арза “таклиф” + ва + тақозо “талаб”); талаб ва пешниҳод “талаб ва таклиф” (талаб “талаб” + ва + пешниҳод “таклиф”); сифат ва миқдор “сифат ва миқдор” (сифат “сифат” + ва + миқдор “миқдор”).

Хариду фурӯш миёни Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар соли 2017 бештарин рушдро нисбат ба додуситад бо дигар кишварҳо доштааст

“Тоҷикистон ва Ўзбекистон ўртасидаги 2017 йилги савдо-сотик бошқа мамлакатлар билан олди-бердига нисбатан энг кўп ўсишга эга.”

(<https://sputnik-tj.com/economy/20180116/1024433384.html>)

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий термин ясашда қуйидаги детерминатив моделлар қайд қилинди:

Форс тилида:

“от+от” модели: اجاره بها *ejārebahā* “ижара пули”, (اجاره *ejāre* “ижара”, بها *bahā* “нарх, қиймат”); کارمزد *kārmozd* “ойлик иш ҳаққи”, (کار *kār* “иш, юмуш”, مزد *mozd* “иш ҳаққи”); دستمزد *dastmozd* “чойчақа, қўл ҳаққи”, (دست *dast* “қўл”, مزد *mozd* “иш ҳаққи”); ولخرج *velxarj* “исрофгар, исроф қилувчи”, (ول *vel* “бўш, эркин”, خرج *xarj* “харажат).

حقوق و دستمزد در سال 95 باید چقدر باشد تا خرج و برج با هم یکی شود؟

Hoquq va dastmozd dar sāl-e 95 bāyad čeyadr bāšad tā xarj-o barj bā ham yeki šavad?

“Кирим-чиқимлар тенг бўлиши учун 95-йилда ойлик ва иш ҳаққи қанча бўлиши керак?”

(www.fardanews.com)

“сифат+от” модели: درازمدت *derāzmoddat* “узок муддатли” (دراز *derāz* “узун”, مدت *moddat* “муддат”); خرده باج *xordebāj* “майда тўлов” (خرده *xorde* “майда”, باج *bāj* “тўлов, бож”); گران بها *gerānbahā* “қиммат нархли (گران *gerān* “қиммат”, بها *bahā* “нарх, қиймат”).

بیش تر امکانات مالی که از طریق بانک جهانی در اختیار کشورهای کمتر توسعه یافته قرار داده شد یا به صورت کمک مالی بود و یا به شکل اعتبار درازمدت ...

Bištar emkānāt-e māli ke az tariq-e bank- jahāni dar exteyār-e kešvar hā-ye kamtar touse 'e yāfte yarār dāde šod yā be surat-e komak-e māli bud va yā be šekl-e e 'tebār-e derāzmoddat...

“Жаҳон банки томонидан кам ривожланган мамлакатларга берилган молиявий ёрдам ё молиявий ёрдам сифатида ва ё узок муддатли кредит шаклида...”

(www.parsine.com/fa)

“от+ХЗС” модели: مزایده کننده *mozāyede konande* “аукционист” (مزایده *mozāyede* “аукцион”, کردن *kardan* “қилмоқ” феълининг ҳозирги замон сифатдоши);

Дарий тилида:

“от+от” модели: اجاره بها *ejārabahâ* “ижара пули”, (اجاره *ejāra* “ижара”, بها *bahâ* “нарх, қиймат”); کاربرگ *kârbarg* “иш қоғози”, (کار *kâr* “иш, юмуш”, برگ *barg* “қоғоз, лист”); دستمزد *dastmozd* “чойчақа, қўл ҳаққи”, (دست *dast* “қўл”, مزد *mozd* “иш ҳаққи”);

“сифат+от” модели: درازمدت *darâzmoddat* “узоқ муддатли” (دراز *darâz* “узун”, مدت *moddat* “муддат”); گران بها *garân bahâ* “қиммат нархли (گران *garân* “қиммат”, بها *bahâ* “нарх, қиймат”).

“от+ХЗС” модели: مزایده کننده *mozâyadakonanda* “аукционист” (مزایده *mozâyada* “аукцион”, کردن *kardan* “қилмоқ” феълининг ҳозирги замон сифатдоши).

برای معلمین قرضه های دراز مدت داده می شود.

Barâ-ye moallemîn qarza hâ-ye darâzmoddat dada mêšavad.

“Ўқитувчилар учун узоқ муддатли кредитлар берилади.”

(<https://da.azadiradio.com/af/1810203.html>)

Тожик тилида:

“от+от” модели: дастмузд “қўл ҳаққи” (даст “қўл”, музд “иш ҳаққи”).

“сифат+от” модели: арзонбаҳо “арзон нархли” (арзон “арзон”, баҳо “баҳо, нарх”); дарозмуддат “узоқ муддатли” (дароз “узун”, муддат “муддат”); дарозмӯхлат “узоқ муддатли” (дароз “узун”, мӯхлат “мухлат”).

“от+ХЗС” модели: музоядакунанда “аукционист” (музояда “аукцион”, кардан “қилмоқ” феълининг ҳозирги замон сифатдоши).

Тоҷикистон бо Чин барои гирифтани 500 миллион доллар қарзи дарозмуддати имтиёзнок музокирот доранд.

“Тожикистон Хитой билан 500 млн доллар миқдорида узок муддатли имтиёзли кредит олиш учун музокара ўтказди.”

[\(http://www.tojnews.org/tj/news/\)](http://www.tojnews.org/tj/news/)

2.4. Транспозиция усули орқали ясалган иқтисодий терминлар

Транспозитсия (лот. *transpositio* - ўрин алмаштириш) - грамматик категорияларнинг ўзига хос бўлмаган вазифада қўлланиши. Масалан, бир туркум сўзининг матнда бошқа туркум сўзи каби қўлланиши¹⁰³. Бунга қиёслаш учун конверсия модели олинган. Конверсия (лот. *conversion* - айланиш, ўзгартиш) - сўзнинг фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзгармай, бир сўз туркумидан бошқа сўз туркумига ўтиши, шу йўл билан янги сўз ҳосил бўлиши¹⁰⁴.

Транспозиция ва конверсия тушунчалари ҳақида гап кетганда, Е.С. Кубряковага таянган ҳолда, қуйидагиларни айтиш мумкин: “Транспозиция ва конверсия тушунчаларининг ўзаро муносабати анчагина мураккаб, бироқ пировардида конверсияни сўз яшаш хусусиятига эга бўлган морфологик транспозиция сифатида қабул қилиш мумкин”¹⁰⁵.

Амалда бўлган ва маҳсулдор сўз яшаш усули ҳисобланган транспозитсиянинг моҳияти шундан иборатки, сўз ясовчи асосларга ҳеч қандай аффикс ёки яримаффикс қўшмай янги сўзлар ясалади. Маълум бир сўз туркумига тегишли бўлган бирламчи сўз ясовчи асос янги мақом, янги муҳит ва кўпинча “бегона” парадигма касб этиши натижасида аффиксация босқичини четлаб ўтиб, бошқа сўз туркуми вакилига айланади¹⁰⁶.

Йирик эроншунос олим А. Қуронбеков ҳам бу сўз яшаш усули ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирган. Яъни: Транспозитсия усули - сўзларнинг бир сўз туркумидан иккинчисига ўтиши ва янги маъно касб қилишидир.

¹⁰³ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б. 111.

¹⁰⁴ Кўрсатилган манба. – Б. 51.

¹⁰⁵ Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация (Виды наименований). – М.: Наука, 1977. – Б. 292.

¹⁰⁶ Vohidov A.A. Fors tilida soʻz yasalishi. – Т., 2010. – В. 59.

Форс тилида сўз туркумлари орасида чегара қатъий бўлмаганлиги ва сўзлар бир сўз туркумидан иккинчисига осонликча ўтишини назарга олсак, бу усулда ясалган сўзларнинг анча бойлигини ва ҳозиргача бундай жараён давом этиб келаётганини эътироф этишга тўғри келади¹⁰⁷.

Транспозитсия усулида сўз яшашнинг кўп усуллари мавжуд. Унинг энг кенг тарқалган усулларидан бири-конверсия усулидир. Бу усулда янги сўзлар “от→феъл” моделида ясалади.

Форс тилида отлардан феъл яшаш асосан бадиий адабиёт, публицистикада кўп қўлланиб янги ясалган феълларнинг бир қисми умум тил системасига ўтади. Мас.: *xorušidan* - бақирмоқ, *paridan* - учмоқ, *anjāmidan* - тугатмоқ, *andišidan* - ўйламоқ, *segālidan* - кўнглига тугмоқ, *dozdidan* - ўғирламоқ умум тил системасига кирган отдан ясалган феъллардир.

Ҳозирги замон тилшунослари форс тилида содда феъллар миқдори тобора камайиб, унинг ўрнига кўшма феъллар эгаллаётганидан хавотирланиб, отлардан сода феъл яшашга чақирса ҳам, лекин бу ясама феълларни ҳозирча халқ қабул қилмаяпти ва кўпроқ кинояли маънода ишлатилади.

Кейинги кенг тарқалган модел “ўтган замон феъл негизи→от” бўлиб бу модел қадимги форс тилидан ҳозиргача сермахсул ҳисобланади. Шунини айтиш керакки бу моделда ҳам сода феъллардан, ҳам префиксли ҳам кўшма феъллардан от ясалади.

Кейинги модел “Ҳозирги замон феъл негизи →от” бўлиб, бу моделда ясалган отлар нисбатан камроқ учраса ҳам лекин ҳозирги замонда фаол фойдаланишмоқда. Мас.: *foruš* - сомув, *gozar* - чорраҳа, *negār* - нақш...

Бу икки модел бирлашиб копулятив шаклдаги сўз яшаш моделини юзага келтиради: *girodār* - тўқнашув, *suzogodāz* - куйиб-пишириш, *bandobast* - келишув, *roxtoraz* - овқат пишириш...

¹⁰⁷ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – T., 2009. – B. 18.

Транспозитсиянинг бошқа моделлари “сифат→от”, “от→сифат”, “феъл→модал сўз”, “сифат→равиш” ва ш.ў. моделлардир. Бу моделлардан энг сермахсули “от→кўмакчи” бўлиб, форс тилида юзлаб от кўмакчи учрайди.

Мас.: *ruu-e, rošt-e, rau-e* ва ҳ.к.¹⁰⁸.

Демак, юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтадиган бўлсак, транспозитсия бу - бир сўз туркумига оид бўлган сўзнинг бошқа бир сўз туркумига айланиб янги сўз ясалиши ҳисобланади.

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий терминлар яшашда транспозиция усули орқали сўз яшашнинг қуйидаги моделлари қайд қилинади:

Форс тилида:

“Ўтган замон феъл негизи (ЎЗН) →от”: پرداخت *pardāxt* “тўлов”, (پرداختن *pardāxtan* “тўламоқ” феълнинг ЎЗН); ورشکست *varšekast* “банкрот, инқироз”, (ورشکستن *varšekastan* “банкрот бўлмоқ” феълнинг ЎЗН); برداشت *bardāšt* “чиқариш(муомаладан)”, (برداشتن *bardāštan* “кўтармоқ” феълнинг ЎЗН); خرید *harid* “харид”, (خریدن *haridan* “сотиб олмоқ” феълнинг ЎЗН); درآمد *darāmad* “даромад, кирим”, (درآمدن *darāmadan* “кирмоқ” феълнинг ЎЗН); درخواست *darxāst* “таклиф, талаб, сўров”, (درخواستن *darxāstan* “сўрамоқ” феълнинг ЎЗН); رسید *rasid* “квитанция”, (رسیدن *rasidan* “етмоқ” феълнинг ЎЗН); ساخت *sāxt* “маҳсулот, битим, келишув”, (ساختن *sāxtan* “қурмоқ, яратмоқ” феълнинг ЎЗН); قرارداد *qarārdād* “шартнома”, (قراردادن *qarārdādan* “ўрнатмоқ, қўймоқ,” феълнинг ЎЗН); روادید *ravādid* “виза” (روا دیدن *ravā didan* “раво кўрмоқ, муносиб билмоқ” феълнинг ЎЗН).

در این نوع اعتبار طبق قرارداد اولیه، بهای کالا و یا خدمت، طبق توافق طرفین در سررسید معین

بعد از انجام تعهد توسط فروشنده، از طرف بانک پرداخت می‌گردد.

Dar in nou e'tebār teby-e qarārdād-e avvaliye, bahā-ye kālā va yā xedmat, teby-e tavāfoy-e tarafeyn dar sarrasid-e moaayan ba'd az anjām-e ta'ahhod tavassot-e forušande, az taraf-e bank pardāxte migardad.

¹⁰⁸ Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – T., 2009. – B. 19.

“Бу турдаги кредит биринчи шартномага кўра, товар ва ё хизмат нархи, муайян тўлов муддатида икки тарафнинг ўзаро келишуви асосида сотувчи тараф мажбуриятининг бажарилишидан кейин, банк томонидан берилади.”

(<http://www.shahr-bank.ir/index.aspx?siteid=1&pageid=1584>)

بنابراین براتکش مسئول اصلی پرداخت وجه برات است.

Banābarin barātkeš mas'ul-e asli-ye pardāxt-e vajh-e barāt ast.

“Бинобарин вексел берувчи шахс вексел тўловининг асосий жавобгаридир”

(www.pajoohe.com)

دیجی کالا بزرگترین فروشگاه اینترنتی برای کاربران خود «تجربه‌ی لذتبخش یک خرید اینترنتی» را نداعی می‌کند.

Diji-kālā bozorgtarin forušgāh-e interneti barā-ye kārbarān-e xod “tajrobe-ye lazzatbaxš-e yek xarid-e interneti” rā tadā'i mikonad.

“Энг катта интернет бозори бўлган Джи-коло ўзининг ишчиларини “бир интернет орқали хариднинг лаззатбахш тажрибаси”га чорлайди.”

(<http://www.digikala.com/>)

“**Ҳозирги замон феъл негизи (ҲЗН) →от**”: *oft* “тушиб кетиш, йўқ бўлиш(ўрамдан)”, (*oftādan* “тушиб кетмоқ, йиқилмоқ” феълининг ҲЗН); *forušt* “сотув”, (*foruxtan* “сотмоқ” феълининг ҲЗН). *forušt* فروش

فروش خودرو با چند کلیک ساده در سریع ترین زمان.

Forušt-e xodrrou bā čand kelik-e sāde dar sari'tarin zamān.

“Машиналар сотуви бир неча кликлар билан жуда қисқа вақт ичида ”

(www.bama.ir/sell)

Дарий тилида:

“**Ўтган замон феъл негизи (ЎЗН) →от**”: *pardāxt* “тўлов”, (*pardāxtan* “тўламоқ” феълининг ЎЗН); *varšekast* “банкрот, инқироз”, (*varšekastan* “банкрот бўлмоқ” феълининг ЎЗН); *xarid* “харид”, (*xaridan* “сотиб олмоқ” феълининг ЎЗН); *darāmad* “даромад,

кирим”, (дарамден *darâmadan* “кирмоқ” феълининг ЎЗН); قرارداد *qarârdâd* “шартнома”, (қарардан *qarârdâdan* “ўрнатмоқ, қўймоқ,” феълининг ЎЗН); رواديد *ravâdid* “виза” (روايديد *ravâ didan* “раво кўрмоқ, муносиб билмоқ” феълининг ЎЗН).

قانون دريافت قرضه های طويل المدت برای خرید منازل تصويب شد.

Qânun-e daryâft-e qarza hâ-ye tavilolmoddat barâ-ye xarid-e manâzel tasvib šod.

Турар жойларнинг харидига мўлжалланган узок муддатли кредитларни олиш бўйича қонун қабул қилинди.

(<http://kabulnews.af/dari/index.php/afghanistan>)

“Ҳозирги замон феъл негизи (ХЗН) →от”: فروختن *forôš* “сотув”, (فروختان *forôxtan* “сотмоқ” феълининг ХЗН).

Тожик тилида:

“Ўтган замон феъл негизи (ЎЗН) →от”: пардохт “тўлов” (пардохтан “тўламоқ” феълининг ЎЗН); харид “харид” (харидан “сотиб олмақ” феълининг ЎЗН); расид “квитанция” (расидан “этмоқ” феълининг ЎЗН); даромад “кирим” (даромадан “кирмоқ” феълининг ЎЗН); баромад “чиқим” (баромадан “чиқмоқ” феълининг ЎЗН); қарордод “шартнома” (қарор додан “ўрнатмоқ, қўймоқ” феълининг ЎЗН); варшикаст “банкрот, инқироз” (варшикастан “банкрот бўлмақ” феълининг ЎЗН); раводид “виза” (раво дидан “раво кўрмоқ, муносиб билмоқ” феълининг ЎЗН).

“Ҳозирги замон феъл негизи (ХЗН) →от”: андоз “солиқ” (андохтан “ташламоқ, отмоқ” феълининг ХЗН); фурӯш “сотув” (фурӯхтан “сотмоқ” феълининг ХЗН).

Дар доираи ҳамоиши доираҳои соҳибқорони Тоҷикистону Қазоқистон, ки имрӯз дар Душанбе баргузор гардид, миёни ширкатҳои «Amitech Astana»-и /Амитех Астана/ Қазоқистон ва «ПластСервис»-и Тоҷикистон ба маблағи се миллион доллари амрикоӣ қарордод ба имзо расид.

“Бугун Душанбеда ўтказилган Тожикистон ва Қозоқистон тадбиркорлари ўртасидаги конференцияда Қозоқистоннинг “Amitech Astana” ва Тожикистоннинг “ПластСервис” компаниялари ўртасида уч млн долларлик шартнома имзоланди.”

(<http://tpp.tj/2017/04/21/>)

3. Қиёсланаётган тилларда ўзлашма иқтисодий терминлар

Тил луғат таркибининг ривожини маълум қонуниятларга асосланади. Луғат таркибида муайян тарихий даврлар ўтиши билан ўзига хос маълум ўзгаришлар юз бериши мумкин. Бундай ўзгаришлар маълум ички қонуният, ташқи кучлар таъсирида, обектив равишда, маълум мезонлар доирасида юз беради. Тилга бошқа тиллардан сўз қабул қилиниши ҳам шундай. Тил ўзида воситалар, имкониятлар бўлган ҳолда бошқа, ўзга тилдан сўз олмайди. Қабул қилинувчи сўз маълум бирор янги тушунча англатса, янги информатсия ташиша ёки у ёки бу семантик юкка эга бўлсагина тилга кириши мумкин¹⁰⁹.

Тил ижтимоий ҳодиса ва у доимо ривожланишда бўлади. Унинг ривожланиши икки омилга боғлиқ: Ички ва ташқи омилга. Ташқи омилга ўзлашмалар киради. Ўзбек тили лексикологиясида ўзлашмага куйидагича таъриф берилган: “Бир тилдан иккинчи бир тилга тил элементларининг қабул қилиниши, ўтиши ўзлаштириш деб юритилади. Ўзлаштириш туфайли бир тилдан иккинчисига ўтган тил элементлари ўзлашмалар деб юритилади”¹¹⁰.

Дунё тилларининг ҳеч бири йўқки, ривожланиш ва ўсиш босқичини ташқи омиллар таъсирисиз босиб ўтган бўлса. Ҳар бир тилнинг луғат бойлиги шаклланиши учун авваламбор, тилнинг ички имкониятлари асосида пайдо бўлган сўзлар ва бошқа тиллар билан бўлган ўзаро таъсир натижасида тилнинг луғат бойлигига қабул қилинган сўз ва қўшимчалар, яъни ўзлашмалар асос бўлади. Албатта, мазкур ҳолат ҳар бир тилда турлича

¹⁰⁹ O‘zbek tili leksikologiyasi. –Т.: Fan, 1981. – В. 48.

¹¹⁰ Кўрсатилган манба. – В. 83.

кечади. Бу ушбу тилнинг бошқа тиллар билан иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда қай даражада алоқага киришганлигига боғлиқдир.

Тилларнинг ўзаро сўз алмашинуви қадимги даврлардан бошланган. Сўзларнинг бир тилдан бошқа тилга кириши ва сингиши шунчаки оддий жараён эмас, балки мураккаб лингвистик ва ижтимоий-тарихий шароитлар билан боғлиқ қонуниятдир. Бу ҳолда, ўзлашаётган термин ёки аффикс қайси тилга қарашли эканлигидан қатъий назар ўша тилнинг талаффуз нормасига, сўз ясаиш системасининг умумий характериға, унинг “қонуният”ларига бўйсунди¹¹¹.

Илмий-техник соҳаларнинг кескин тараққиёти юзага келаётган махсус соҳа терминларининг тилга ўзлашиш ва мослашиш жараёнларини ҳам синчиклаб ўрганишни тақозо қилади. Чунки бу термин ўзга бир тил бойлигидир. Ўзлашаётган термин қабул қилувчи тилда фонетик, график ва грамматик ўзлашув босқичларини босиб ўтган тақдирдагина тилга сингади.

Ўзлашмаларнинг характерли хусусиятларидан бири шундаки, улар маълум тушунчанинг шартли ифодаси сифатида қабул қилинади. Улар ўзлаштирувчи тил грамматикаси нуқтаи назаридан маъноли қисм (морфемалар)га ажратилмайди¹¹².

Адабиётларда ўзлашма терминларнинг ўзлашишида уч асосий гуруҳ фарқланиши айтилади: 1) морфологик ўзгаришсиз, яъни бошқа тилда қандай талаффуз этилса, ўзлашаётган тилда ҳам шундай ўқилади; 2) тўла морфологик субституция билан, яъни калька ёки семантик ўзлашув йўли билан ўзлашади; 3) қисман морфологик субституция йўли ёки гибрид шаклидаги ўзлашув йўли билан ўзлашади¹¹³.

Мазкур жараёнларнинг барчасида ўзга тил терминининг ўзлашаётган тилга мослашуви ҳолати маълум бир аҳамият касб этади.

¹¹¹ Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Т.: Фан, 1986. – Б. 20.

¹¹² Мирзахмедова Ҳ. В. Форс тили транспорт терминларининг структур катламлари ва ясаиш усуллари: Филол. фан. фалс. док.(PhD)... дисс. –Т., 2017. – Б. 109-110.

¹¹³ Уралов Х. У. Научно-техническая терминология современного языка дари. – Т.: Фан, 1990. – С. 40.

Сўз ўзлаштириш мураккаб жараёндир. Илмий-техника, хусусан, транспортнинг тараққиёти натижасида маълум тилга ўзлашаётган ҳар қандай сўз (термин) ёки тил унсурлари янги тил муҳитида узоқ муддатли мослашув жараёнини бошидан ўтказди. Профессор А. Қуронбеков таъкидлаганидек, “... чет тилидан мослашув жараёни бу узоқ муддатли жараён бўлиб, то янги сўз ёки бирикма тил системасининг ҳамма босқичларида ўз ўрнини топмагунича ўзлаштирувчи тил системасига сингиб кетмайди”¹¹⁴.

Чунки сўз ўзлаштирилаётган тил билан ўзлаштирувчи тилнинг товушлар системаси ҳамда грамматик қурилиши кўп ҳолларда бир-биридан фарк қилади. Бундан ташқари, ўзлаштирилаётган сўз ёки термин ҳар доим ҳам манба-тилдаги маъноси билан ўзлаштирилавермайди, ўзлаштирилувчи тилнинг фонетик ва грамматик тизимига мослаштирилади.

Форс, дарий, тожик тилларидаги ўзлашма иқтисодий терминларни шартли равишда икки йирик гуруҳга бўлиб ўрганиш лозим топилди:

I. Араб тилидан ўзлашган терминлар.

II. Европа тилларидан ўзлашган терминлар.

Қиёсланаётган тилларнинг иқтисодий терминлар таркибида қуйидаги ўзлашмаларнинг мавжудлиги қайд қилинди:

I. Араб тилидан ўзлашмалар.

Форс тилида: جنس *jens* “товар”; احتياج *ehteyāj* “эҳтиёж”; اسعار *as'ār* “валюта”; تقليل اسكناس *taylil-e eskenās* “дефляция”; تورم *tavarrom* “инфляция”; اعتبار *e'tebār* “кредит”; افلاس *eflās* “банкротлик”; اقتصاد *eytesād* “иқтисод”; انحصار *enhesār* “монополия”; بحران *bohrān* “кризис”; تخفيف *taxfif* “чегирма”; مزایده *mozāyede* “аукцион”; محاسب *mohāseb* “бухгалтер”; محاسبه *mohāsebe* “бухгалтерия”; ربح *rebh* “фойда”; حق السهم *haqqol sahm* “дивидент”; مفلس *mofles* “банкротлик”; موازنه *movāzene* “баланс”; عرضه و تقاضا *arze-o-tayāzā* “талаб ва таклиф”; کیفیت و کمیت *kamiyat-o-keyfiyat* “сифат ва миқдор”; بیعانه *bay'āne* “аванс”.

¹¹⁴ Қуронбеков А. Форс тили лексикологияси. – Т., 2009. – Б. 61.

از لحاظ شکل‌گیری، استمرار و میزان تورم در اقتصاد ایران می‌توان ۳ دوره را از هم تفکیک کرد.

Az lehāz-e šeklgiri, estemrār va mizān-e tavarrom dar eytesād-e Irān mitavān 3 doure rā az ham tafkik kard.

“Шаклланиш жихатидан Эрон иктисодидаги инфляция даражаси ва давомийлигини уч босқичга бўлиш мумкин.”

(دنیای اقتصاد، ۱۳۹۵/۱۱/۳، ۱۱۶۰، ص: ۴.)

جمع مبلغ ارایه خدمت و پیمانکاری (سال مالی ۸۹) برای افرادی که جدیداً پروانه اشتغال اخذ نموده اند صفر ریال می باشد و برای سایرین در صورتی که در سال ۱۳۸۹ درآمدی داشته اند آن را ذکر نمایند.

jam'-e mablay-e erāye-ye xedmat-o-peymānkāri (sāl-e māli-ye 89) barāye afrādi ke jadidan parvāne-ye ešteyāl axz namudeand sefr riyāl mibāšad va barāye sāyerin dar surati ke dar sāl-e 1389 darājadi dāšteand ān rā zekr namāyid.

“Шартнома асосидаги иш ва хизматлар ҳужжатининг умумий маблағи, эндигина ишлаш лицензиясини олган шахслар учун нол риёлга тенг ва 1389-йилда даромадга эга бўлган бошқа шахслар эса буни қайд қилинг”

(<http://www.khrceo.ir/modules/etelaPrint.aspx?ID=706>)

Дарий тилида: جنس *jens* “товар”; احتياج *ehdiyāj* “эҳтиёж”; اسعار *as'ār* “валюта”; انقباض پولی *enqebāz-e puli* “дефляция”; نظارت اسعار *nazārat-e as'ār* “валюта назорати”; اقتصاد *eqtesād* “иқтисод”; اعتبار *e'tebār* “кредит”; افلاس *eflās* “банкротлик”; احصائيه *ahsā'iya* “статистика”; بحران *bohrān* “кризис”; انحصار *enhesār* “монополия”; مساب *mohāseb* “бухгалтер”; مجلس *mohāseb* “бухгалтерия”; تخفيف *taxfif* “чегирма”; عرضه و تقاضا *arza-o-taqāzā* “талаб ва таклиф”; موازنه *movāzena* “баланс”; كميته و كيفيت *kamiyat-o-kayfiyat* “сифат ва миқдор”.

قانون دریافت قرضه های طویل المدت برای خرید منازل تصویب شد.

Qānun-e daryāft-e qarza hā-ye tavilolmoddat barā-ye xarid-e manāzel tasvib šod.

“Турар жойларни сотиб олишга мўлжалланган узок муддатли кредитларни олиш бўйича қонун қабул қилинди”.

(<http://kabulnews.af/dari/index.php/afghanistan>)

Тожик тилида: мол “товар”; эҳтиёч “эҳтиёж”; асзор “валюта”; назорати асзор “валюта назорати”; таваррум “инфляция”; байъона “аванс”; қарз “кредит”; мувлисшавӣ “банкротлик”; иқтисод “иқтисод”; инҳисор “монополия”; бўҳрон “кризис”; тахфиф “чегирма”; музояда “аукцион”; муҳосиб “бухгалтер”; муҳосиба “бухгалтерия”; муфлис “банкротлик”; мувозина “баланс”; арза ва тақозо “талаб ва таклиф”; сифат ва миқдор “сифат ва миқдор”.

Тибқи муҳосиба ин чанг ба иқтисоди миллӣ беш аз 7 миллиард доллар зарар овард.

Ҳисоб-китоблар(бухгалтерия)га кўра бу уруш миллӣ иқтисодга 7 млрд доллардан кўпроқ зарар келтирди.

(http://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=7309)

II. Европа тилларидан ўзлашмалар.

Форс тилида: *اژانس* *āžāns* “агентлик”; *اسکناس* *eskenās* “ассигнация”; *انفلاسیون* *enfelāsiyun* “инфляция”; *بانک* *bānk* “банк”; *اتیکت* *etiket* “этикетка”; *بودجه* *budje* “бюджет”; *بورس* *burs* “биржа”; *بیان* *bilān* “баланс”; *چک* *ček* “чек”; *دمپینگ* *demping* “демпинг”; *لیست* *list* “қайднома, рўйхат”; *ویزا* *vizā* “виза”; *پارٹی* *pārti* “партия (товар)”.

به گزارش روابط عمومی بورس تهران و به نقل از مدیریت ناشران...

Be gozāreš-e ravābet-e omumi-ye burs-e tehrān va be naʔl az modiriyat-e nāšerān...

“Техрон биржаси умумий алоқаларининг хабарига ва нашриёт бошқармасининг фикрига кўра...”

(تهران امروز، ۲۲/۰۲/۲۰۱۴، ص: ۱.)

Дарий тилида: *ایجنسی* *ijensi* “агентлик”; *اسکناس* *eskenās* “ассигнация”; *اسینا* *esinā* “ассигнация”; *بانک‌نوت* *bānknot* “банкнота”; *نوت* *nowt* “банкнота”; *دیفلاسیون* *dēflāsiyun* “дифляция”; *انفلاسیون* *enfelāsiyun* “инфляция”; *بانک* *bānk* “банк”; *مارکه* *mārka* “этикетка”; *لیبل* *lēbal* “этикетка”; *بودجه* *budja* “бюджет”; *بورس* *burs* “биржа”; *لايسنس* *lāysens* “лицензия”; *بیان* *bilāns* “баланс”; *چک* *čak* “чек”; *دمپینگ* “демпинг”.

dempeng “демпинг”; *kassa* “касса”; *lest* “кайднома, рўйхат”; *viza* “виза”.

فعلاً نرخ انفلاسيون در افغانستان ۱/۴ فی صد است که نسبت به کشور های همسایه خیلی خوب است.

Fe'lan narx-e enfelâsyun dar Afyânestân ¼ fisad ast ke nesbat ba kešvar hâ-ye hamsâya xeyli xub ast

Ҳозирча Афғонистонда инфляция даражаси $\frac{1}{4}$ (0,25) фоиз бўлиб, бу кўрсаткич кўшни давлатларга нисбатан жуда яхшидир.

(هشت صبح، ۲۹ حوت، ۱۳۹۵، ص: ۱.)

Тоҷик тилида: агент “агент”; агентӣ “агентлик”; очонсӣ “агентлик”; ассигнатсия “ассигнация”; искинос “ассигнация”; дефлятсия “дефляция”; кредит “кредит”; кредитор “кредитор”; бонк “банк”; дебит “дебет”; вексел “вексел”; буҷет “бюджет”; биржа “биржа”; дивидент “дивидент”; дисконт “дисконт”; чак “чек”; ауксионист “аукционист”; демпинг “демпинг”; дилер “дилер”; касса “касса”; рента “рента”; контрабанда “контрабанда”; бизнес “бизнес”; ломбард “ломбард”; виза “виза”.

Низомнома дойр ба ҳисоби бухгалтерӣ “Сиёсати ҳисобдорӣ дар корхонаҳо”

Бухгалтерия ҳисобига оид “Корхоналарда бухгалтерия сиёсати” низоми

(<https://tj.allinweb.ru /5150>)

Давлат метавонад кредитро бо мақсади батанзимдарории муомилоти пулӣ истифода намояд.

Давлат пул муомиласини тартибга солиш мақсадида кредитдан фойдалана олади.

(<https://tj.allinweb.ru /6168>)

II боб бўйича хулосалар

Диссертация мавзуининг биринчи боби бўйича олиб борилган тадқиқот таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон берди:

1. Қиёсланаётган тилларда туб иқтисодий терминлар таркиби деяри бир хил эканлиги қайд қилинди.

2. Тадқиқотимизда аффиксация усули орқали иқтисодий термин яшашда қиёсланаётган тилларда суффикслар орқали термин яшашнинг махсулдор, префикслар орқали термин яшашнинг каммаҳсул эканлиги кузатилди.

Хусусан, форс тилида *-i(yā-ye nesbat)*, *-ande*, *-gar*, дарий тилида *-i(yâ-ye nesbat)*, *-anda* ва тожик тилида *-ī (u u заданок)*, *-анда* суффиксларининг сермаҳсул, ҳар учала тилда ҳам *var-* префиксининг каммаҳсул эканлиги қайд қилинди.

3. Баъзи ҳолатларда форс тилида *گر -gar* аффикси орқали ясалган иқтисодий терминлар дарий тилида *گیر -gir* феълий яримаффикси орқали ва тожик тилида *-шинос* феълий яримаффикси орқали, *چی -čī* аффикси орқали ифодаланган терминлар дарий ва тожик тилларида *بر -bar* (тожик тилида *-бар*) феълий яримаффикси орқали ифодаланмоқда.

4. Форс, дарий, тожик тилларида иқтисодий термин яшашда феълий яримааффикслар сермаҳсул, исмий яримаффикслар каммаҳсул деб топилди. Шунингдек, иқтисодий термин яшашда исмий яримаффикслардан постпозитив типдаги исмий яримаффикслар сермаҳсул ва препозитив типдаги исмий яримаффикслар каммаҳсул эканлиги қайд қилинди.

Қиёсланаётган тилларда иқтисодий термин яшашда феълий яримаффикслардан форс ва дарий тилларида *دار -dār*, *گیر -gir* суффиксал типдаги яримаффикслар ва “ҲЗН + *ی -yā-ye masdari*” типдаги блокли яримаффиксларнинг, тожик тилида *-дор*, *-шинос* суффиксал типдаги яримаффикслар ва “ҲЗН + *-ī (u u заданок)*” типдаги блокли яримаффиксларнинг сермаҳсул, форс тилида *نشین -nešin*, *خوار -xār*, дарий

тилида *کش -kaš*, *خور -xôr*, тожик тилида -гўй, -рав суффиксал типдаги яримаффиксларнинг каммаҳсул эканлиги кузатилди.

5. Исмий яримаффикслардан форс ва дарий тилларида *نامه -nāme*, *خانه -xāne*, тожик тилида -нома, -кор постпозитив типдаги яримаффиксларнинг сермаҳсул ва форс, дарий тилларида *پس pas-*, *پر por-*, тожик тилида ғайр-препозитив типдаги яримаффиксларнинг каммаҳсул эканлиги қайд қилинди.

6. Қиёсланаётган тилларда композиция усули орқали иқтисодий термин ясашда дтерминатив моделларинг копулятив ҳосилалардан маҳсулдор эканлиги кузатилди.

Шунингдек, копулятив ҳосилалардан “от+И+от” ҳосиласининг сермаҳсул, “ЎЗН+И+ХЗН” ҳосиласининг каммаҳсул эканлиги, дтерминатив моделлардан “сифат+от” моделининг сермаҳсул, “от+ХЗС” моделининг каммаҳсул эканлиги кузатилди.

7. Форс, дарий, тожик тилларида транспозиция орқали термин ясашда “ЎЗН→от” моделининг сермаҳсул ва “ХЗН→от” моделининг каммаҳсул эканлиги қайд қилинди.

8. Дарий ва тожик тилларида иқтисодий терминлар таркиби араб тилидан ўзлашмалар юқори фоизни ташкил этади. Форс тилида арабча ўзлашмалар кўрсаткичининг пастлиги бевосита Эрон тил ва адабиёт академиясининг фаолияти билан баҳоланади.

9. Қиёсланаётган тилларда европа тилларидан ўзлашмалар деярли бир хил кўрсаткичда қайд қилинади. Бу терминларнинг таркиби интернационал терминлар бўлиб, қиёсланаётган тилларда ўзлаштирилаётган тил фонетик қонун-қоидаларига асосланган ҳолда рўй беради: *آژانس āžāns* (форс тили), *ایجنتسى ijensī* (дарий тили), агентӣ (тожик тили) “агентлик”.

10. Тожик тилида рус тили орқали ўзлашмалар кўрсаткичининг юқорилиги Тожикистоннинг Собиқ иттифоқ таркибида бўлгани ва рус тилининг таъсири орқали изоҳланади. Бу ҳолатни мазкур терминларнинг ўзбек тилида ҳам айнан такрорланиши тасдиқлайди.

III БОБ. ФОРС, ДАРИЙ ВА ТОЖИК ТИЛЛАРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ДУБЛЕТЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СТРУКТУР ТАҲЛИЛИ

XX аср охиридан бошлаб то ҳозирги кунга қадар олимлар терминологияда синонимия ҳодисасини чуқур ўрганишга уриниб келмоқдалар. Синонимия ҳодисасининг терминологияда мавжудлигини инкор этмаган олимлар бу каби терминларни “синоним”, “вариант”, “дублет” деб номлайдилар¹¹⁵. Биз ишда “дублетлар” терминидан фойдаланамиз.

Адабиётларда термин ясалиши икки жараён оралиғида юз бериши таъкидланади: 1) терминнинг ясалиши; 2) терминнинг қайта ясалиши¹¹⁶.

Термин ясалиши – маълум бир тушунча ёки жараён учун янги тил бирлигининг ҳосил қилиниши билан белгиланади. Терминнинг қайта ясалиши эса маълум терминга ўзлаштирувчи тил нуқтаи назаридан янги бир терминнинг тақдим қилиниши билан намоён бўлади. Улар илмий тилда “вариантдошлик”, “дублет” каби терминлар билан аталади.

Дублетлик масаласи ҳақида сўз кетганда, дублетларнинг ўзи синонимия ҳодисаси таркибида ўрганилишини қайд этиш жоиз. Адабиётларда келтирилишча, синонимлар семантикасининг бир хиллик даражасига кўра икки типга бўлинади. Булар: 1) абсолют синонимлар–дублетлар; 2) семантик синонимлар¹¹⁷.

Семантик синонимлар тўлиқлигича синонимия ҳодисасининг объектидир. Дублетлар эса семантик таркиби тўлаллиги билан айнан бир хил бўлган бирдан ортиқ сўздир.

Дублетлар одатда бир маъноли сўзларда кузатилади. Масалан: тилшунос-лингвист, қарсак-чапак ва шу кабилар. Бунинг устига дублетларнинг терминологияда мавжудлиги салбий ҳодиса бўлиб, бирдан

¹¹⁵Татаринов В.А. Общее терминоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Московский Лицей, 2006. – С. 173.

¹¹⁶Алексеева Л. М. Проблемы термина и терминообразования: Учеб. пособие по спецкурсу. –П.: Перм. ун-т, 1998. – С. 17.

¹¹⁷Қаранг: Миртожиев М. М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Т.: ЎзМУ, 2000. – Б. 32.

ошиқ термин тил учун ортиқча ҳисобланади. “... термин фақат бир илмий-техник тушунчани англатиши, илмий-техник тушунчаларга эса фақат битта термин мувофиқ келиши лозим. Терминларнинг бир илмий-техник тушунчани ифодалаш учун ишлатиладиган турли синоним терминлар ножоиз ҳисобланади” –дея айтиб ўтилган¹¹⁸.

Умумий терминология тарихидан маълумки, маълум бир терминдан фойдаланишда қанчалик бир хилликка эътибор берилмасин, айна ҳолатда мазкур терминнинг тилда дублетидан ҳам фойдаланилади. Бу эса баъзи ҳолларда сиёсий-ижтимоий ҳамда тарихий шароитлар билан боғлиқ бўлса (масалан, илмий-техникавий, иқтисодий, дипломатик, санъат соҳаларининг ривожланиши), баъзида эса тилларнинг ўзаро сўз алмашинуви натижаси ҳамдир. Бундай ҳолатдан иқтисодий терминология ҳам мустасно эмас. Айниқса, гап бир ўзакли тиллар ҳақида кетганда, дублетликнинг мавжудлиги терминологиянинг бу жиҳатига ҳам алоҳида урғу беришни талаб қилади. Шу жиҳатни инобатга олганда, форс, дарий ва тожик тиллари, уларнинг ҳар биридаги иқтисодий терминологиясидаги мавжуд дублетлик ва унинг деривацион ҳолатлари таҳлилга тортилади. Қолаверса, жамланган мисоллар ушбу пункт бўйича тадқиқотни талаб қилади.

Ҳ. Мирзахмедованинг қайд этишича, Шарқда илмий-техниканинг ривожини натижасида кириб келаётган ўзлашмалардан тилни “тозалаш”, тилнинг софлигини сақлаб қолишга қаратилган “тил сиёсатлари” бошланиб, бунинг оқибатида Эронда уч бора “Тил академия”лари юзага келган. Тадқиқотчи ҳозирги кундаги форс тили терминологиясидаги дублетликнинг авж олишида ана шу академияларнинг сезиларли таъсири мавжудлигига урғу берган ва қуйидаги дублетлик қатламларини ажратиб кўрсатган:

- 1) ўз қатламга оид дублетлар;
- 2) ўзлашма қатламга оид дублетлар;

¹¹⁸Лингвистический аспект стандартизации терминологии. – М.: Наука, 1993. – С.15.

3) аралаш дублетлар¹¹⁹.

Жамланган мисолларимиз иқтисодий дублетлар сатҳида фақатгина аралаш тури мавжудлигини кўрсатди. Биз ҳам мазкур турдаги дублетлар каторини таҳлил қилиб чиқамиз.

1. Иқтисодий терминологияда аралаш дублетлар

Аралаш дублетлар таркибида ҳам ўз қатлам, ҳам ўзлашма қатлам дублетлари мавжуд бўлади. Бир вақтнинг ўзида ҳар иккала (учала) вариантдан ҳам фойдаланиш ҳолатлари учраб турибди.

Ўз қатлам лексикаси ўзлашма қатлам лексикасига нисбатан ажратилиши, ўз қатламга мансуб сўзларнинг асосий негизини туб (ўзак) характеридаги форсий сўзлар, бу сўзлар негизида ясалган ясама ҳамда қўшма лексемалар ташкил этиши маълум ҳодисадир¹²⁰. Шунга мувофиқ, мазкур гуруҳга дублетларнинг ҳар иккаласи (учаласи) асл қатламга оид бўлган терминлар (бирикма терминларнинг ҳеч бўлмаганда ҳоким бўлаги асл форсий сўз бўлиши керак) киритилади.

Ўзлашма қатлам дублетлари таркибида ҳар иккала (учала) вариант ҳам ўзлашмадан таркиб топган бўлади. Бу ҳолатни, айниқса, форс тили нуқтаи назаридан қараганда, инглиз ёки француз тилидан ўзлашган сўзлар билан ифодалаш, дарий ва тожик тилларида эса рус тилидан ўзлашган сўзларни ишлатиш ҳолатларида ҳам кузатиш мумкин.

Жаҳоннинг энг етук тиллари саналмиш француз, немис, япон, хитой, рус тилларининг илмий лексикаси инглиз тили илмий лексикаси билан тенглаша олмайди. Айни шундай муаммога форс, дарий ва тожик тиллари ҳам дуч келмоқда. Шу жиҳатдан ҳам мазкур гуруҳга дублет терминлар киритилади.

¹¹⁹Мирзахмедова Ҳ. В. Форс тили транспорт терминларининг структур қатламлари ва ясаиш усуллари: Филол. фан. фалс. док.(PhD)... дисс. –Т., 2017. – Б. 117-119.

¹²⁰Мирзахмедова Ҳ. В. Форс тили транспорт терминларининг структур қатламлари ва ясаиш усуллари: Филол. фан. фалс. док.(PhD)... дисс. –Т., 2017. – Б. 119-120.

Даставвал таҳлилга ҳар учала тилда ҳам дублетлар қаторига эга иқтисодий терминлар жалб қилинди. Масалан, “вексель берувчи”, “вексель берган шахс” иқтисодий термини учун форс тилида برات كَش *barātkeš* (برات *barāt* “вексель”, “чек” ва كشيدن *kešidan* ‘тортмоқ’, ‘чўзмоқ’ феълининг ХЗН) ҳамда برات دهنده *barātdehande* (دهنده *dehande* دادن *dādan* “бермоқ” феълининг ХЗС) дублетлари ишлатилади. Бу ўринда ҳар иккала терминнинг негизи битта сўздан ташкил топганлигини, дублетлик фақатгина ясовчиларнинг ўзида акс этаётганлигини қайд этиш жоиз. Форс тили сўз ясаш имкониятининг бойлиги тилда бир хил асосга эга ясалмаларнинг ўзаро дублетга айланганига сабаб бўлмоқда.

Худди шу вексель берувчи”, “вексель берган шахс” иқтисодий термини учун дарий тилида ҳам форс тилида мавжуд برات كَش *barātkeš* термини билан бир қаторда حواله دهنده *havāledehande* (حواله *havāle* “(пул) ҳавола қилиш”, “(пул) ўтказиш” ва دهنده *dehande* دادن *dādan* “бермоқ” феълининг ХЗС) дублети қўлланилишини кўрсатиш мумкин. Бу ерда ҳар икки термин ясама. Биринчи برات كَش *barātkeš* терминининг ўзак қисми форсий¹²¹ ваясама қисми эса яримаффиксация усулида ясалган. Кейинги حواله دهنده *havāledehande* терминининг ўзак қисми бўлган حواله *havāle* эса арабий исм (от) бўлиб, دادن *dādan* “бермоқ” феълидан ясалган ХЗСга лексик асос вазифасини ўтаган.

Тожик тилида эса “вексель берувчи”, “вексель берган шахс” “векселдиханда” (“вексел” термини рус тили орқали немис тилидан ўзлашган бўлиб, “диханда” яримаффикси кўшилган ва ўз қатламга оид термин ҳосил қилинган) ҳамда “васикадиханда” (“васика”-этимологик жиҳатдан арабий сўз бўлиб, “диханда” яримаффикси орқали янги термин ясалган) терминлари ўзаро бир-бирига дублет бўлиб келмоқда.

Шу ўринда, форс ва дарий тиллари форс-араб ёзувига асосланганлигини, тожик тили эса кирилл графигига таянишини яна бир бор қайд этиш ўринли.

¹²¹Сўзларнинг этимологияси. 508. ص. 2010. تهران. عميد. فرهنگ فارسی. ح. عميد. تهران 2010. ص. 508.

Шу жиҳатдан ҳам, ҳар учала тилда намоён бўлаётган кескин жиҳатларни (яримаффиксларни) ёзув орқали кўрсатиб бериш қийинчилик туғдиради.

Терминология талабига кўра, бир тушунчани ифодалаш учун фақат бир терминни қолдириш, бошқасидан эса воз кечишга тўғри келади. Аммо бу жараён қийинчилик билан кечади. Д. С. Лотте айтганидек: “маълумки, кенг тарқалган ва чуқур илдиз отган терминларни (у шу тилники ёки ўзлашма бўлишидан қатъий назар) ҳатто анча номақбул бўлганда ҳам тилдан сиқиб чиқариш қийин (айрим ҳолларда бунинг мутлақо иложи йўқ) масаладир”¹²². Келтирилаётган терминнинг қайси бири тилда кўпроқ ишлатилиш масаласи диссертация ишининг 3.2 бандида ёритилади.

Юқорида бир терминга келтирилаётган иккита дублет ҳақида қайд этилди. Энди биргина термин учун уч дублетдан фойдаланиш ҳолларига диққатингизни қаратмоқчимиз.

Масалан, “аванс” тушунчаси учун *форс тилида* бир вақтнинг ўзида 4 дублет қўлланилади. Булар: *پیش پرداخت* *pišpardāxt*, *پیشی* *piši*, *پیش بها* *pišbahā*, *بیعانه* *bay'āne*. Ҳар бирининг структур ва лексик-этимологик таҳлилига тўхталиб ўтамыз:

а) *پیش پرداخت* *pišpardāxt* (*پیش* *piš* “олд”, “олдинги”, “аввалги”¹²³ ва *پرداخت* *pardāxt* *پرداختن* *pardāxtan* “тўламоқ”, “тўлаб бермоқ” феълидан феълий яримаффикс) – “олд тўлов” маъносида қабул қилинган;

б) *پیش بها* *pišbahā* (*پیش* *piš* “олд”, “олдинги”, “аввалги” ва *بها* *bahā* “баҳо”, “нарх” арабий сўзи) – “аввалги баҳо (пул)” маъносида;

в) *پیشی* *piši* (*پیش* *piš* “олд”, “олдинги”, “аввалги” ва *یایمصدری* *yā-ye masdari*) – “олдинги” маъносида;

¹²²Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – С. 98.

¹²³فرهنگ فارسی. ح. عمید. تهران 2010. ص. 308

г) *بيعانه bay'āne* (*بيعان bay'ān* “аввалдан тўланадиган пул” маъносидаги арабий сўз ва *ه--e* от, сифат, равиш ясовчи аффикс) – “аввалдан тўланувчи пул” маъносида.

Ушбу келтирилган тўртта форсий терминнинг дастлабки учтаси *پيش piš* “олд”, “олдинги”, “аввалги” префикси ёрдамида ясалган бўлиб, от, феъл каби сўз туркумларига қўшилган, учинчи термин префиксга аффикс қўшилиб, маълум бир термин ясаган. Ниҳоят тўртинчиси эса “от+аффикс” моделида ясалган терминдир.

Худди шу “аванс” тушунчасининг *дарий тилидаги* дублетларига диққатингизни қаратмоқчимиз. Булар:

- 1) *پيش پرداخت pēšpardâxt*;
- 2) *پيشكى pēšaki*;
- 3) *مساعده mosâ'eda*.

Форс тили билан қиёслаганда, *پيش پرداخت pēšpardâxt* термини ҳар икки тилда мавжуд ва уларнинг фақатгина фонетик фарқини кўрсатиб ўтиш керак. Аммо кейинги терминлар, масалан, *پيشكى pēšaki*, *مساعده mosâ'eda* ларнинг дублетлик масаласи юзага қалқиб чиқмоқда. Мазкур терминларнинг структур-этимологик таҳлили қуйидагича:

а) *پيشكى pēšaki* (*پيش peš* “олд”, “олдинги”, “аввалги” ва *كى --aki* кичрайтириш, эркалаш, камситиш маъноларини билдирувчи суффикс) – “аввалгиси” маъносида;

б) *مساعده mosâ'eda* (*مساعد mosâ'ed* “мос”, “мувофиқ”, “қулай” ва *ه--a* аффикси от, сифат, равиш ясовчи аффикс) – “мос (пул)”, “мувофиқ (пул)” маъносида келмоқда.

Энди диққатингизни “аванс” терминининг *тожик тилидаги* дублетларига қаратмоқчимиз:

- 1) “пешпардохт”;
- 2) “пешмузд”;

- 3) “пешбаҳо”;
- 4) “байъона”.

Бундан келиб чиқадики, бир тушунчага тўрт термин дублет бўлиб келмоқда.

Аввалги “пешпардохт” термини, юқорида қайд этилганидек, дарий ва форс тилларида ҳам мавжуд. Демак, “аванс” тушунчасига ҳар учала тил иқтисодий терминологиясида “пешпардохт” термини ишлатилади. Фақат улардаги фонетик фарқни ҳисобга олиш лозим. Тожик тилидаги “пешмузд”, “пешбаҳо” ва “байъона” терминлари ҳақида эса юқорида гаплашдик.

Бу ҳолатдан шу нарса маълум бўлмоқдаки, ҳар учала тилнинг ҳар бирида дублетлик бор ва маълум бир термин ҳам форс, ҳам дарий ва ҳам тожик тилларида мавжуд.

Энди диққатингизни “депозит” тушунчасининг ҳар учала тилда ифодаланувчи дублетларига қаратмоқчимиз. Ушбу термин *форс тилида* қуйидаги дублетлар қаторига эга:

- 1) *امانت amānat* (араб тилидан ўзлашган туб термин¹²⁴);
- 2) *امانت گذاری amānatgozāri* (*امانت amānat* “омонат” ва *گذاری gozāri* *گذاشتن gozāštan* “қўймоқ” феълидан феълий яримаффикс);
- 3) *سپرده seporde* (*سپردن seporidan* “бермоқ”, “топширмоқ”, “қайтиб бермоқ” феълининг ЎЗС).

Диққатга сазовор томони шундаки, форс тилида “депозит” термини учун ишлатилувчи ҳар учала дарий тилида худди таркибда ишлатилади. Фақат форс тилидан фарқли равишда дарий тилидаги *سپرده* термини *seporda* ҳолатида, фонетик ўзгарган варианты қўлланилади (*امانت amānat*; *امانت گذاری amānatgozāri*; *سپرده soporda*).

Жамланган материаллар тожик тилида мазкур тушунчага фақатгина икки дублет ишлатилиши ҳақида хулоса чиқаришимизга туртки бўлди. Улар:

- 1) “амонат”;

¹²⁴ فرهنگ فارسی. ح. عمید. تهران 2010. ص. 129

2) “супурда”.

Ҳар учала тилда ҳам аввалги ўринни арабий ўзлашма امانت “амонат” эгаллаб турганига диққатингизни қаратмоқчи эдик. Чунки дублетлар каторининг кейинги ўринлари ўз қатламга оид сўзлардан ҳосил қилинган, иқтисодий терминологияда термин вазифасини ўтаётган тушунчалар эгаллаб турибди. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазкур “депозит” термини учун ўзлашма қатлам терминидан фойдаланилади, ўз қатлам терминлари эса унинг дублети вазифасини ўтайди.

Худди шунга ўхшаш яна бир ҳолатга диққатингизни қаратмоқчи эдик. Иқтисодий терминологияда, айниқса банк-молия соҳасида “тижорат банки” термини қўланилади. Ўзбек тилида мазкур терминнинг биргина ушбу варианты ишлатилади. Аммо тадқиқотимиз объекти бўлган форс, дарий тилларида ушбу тушунчага икки дублетдан, тожик тилида эса ягона терминдан фойдаланилади. Масалан, *форс* ва *дарий тилларида*:

- 1) بانک تجارتي *bānk-e tejāratī*;
- 2) بانک بازرگانی *bānk-e bāzargāni*.

Тожик тилида эса “бонки тичоратӣ” ишлатилади. Ушбу бирикма терминга диққатингизни қаратмоқчимиз. Сабаби, ушбу бирикманинг ҳар иккала бўлаги ўзлашма сўздан иборат (بانک *bānk* – инглиз тилидан, تجارت *tejārat* – арабий сўз), унга фақат *ی نصبت* *yā-ye nesbat* орттирилган.

Форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминларининг структур-семантик ва фонетик таҳлили, биринчидан, маълум тушунчанинг ҳар учала тилдаги ифодасини ўрганишга ёрдам берса, иккинчидан, тиллардаги ўзлашмалар сонини аниқлашга ва учинчидан, уларнинг ишлатилиш ҳолатларини кўриб чиқишга кўмаклашади. Натижада, ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари ва тилдаги фонетик нормаларни тадқиқига имкон беради. Сўзимиз исботи юзасидан қуйидагиларни ёритиб ўтмоқчимиз:

Юқорида қайд этилганидек, маълум бир термин маълум бир тилда қатор дублетларига эга; худди шу термин (фақат фонетик фарқлови билан) ҳар

учала (иккала) тилда мавжуд. Уларнинг айнан бири ҳар учала (иккала) тилда қўллашда доминантлик қилади. Аммо ҳар учала тилда мавжуд бўлган, аммо доминантлиги нуқтаи назаридан устунликка эга бўлмаган терминлар ташкил қилади. Масалан, “баланс” тушунчаси учун *форс тилида*:

1) تراز *tarāz* (туркий сўз бўлиб, унинг икки маъноси фарқланади: а) “тароз – оғирликни ўлчовчи қурилма”; б) “мувозанатни ушлаб туриш”¹²⁵);

2) موازنه *movāzene* (арабий сўз бўлиб, “икки жисми бир-бирига солиштириш” маъносида¹²⁶);

3) بيلان *bilān* (француз тилидан ўзлашган бўлиб, “тенглаштириш” маъносида¹²⁷);

4) ترازنامه *tarāznāme* (تراز *tarāz* “тароз” + نامه *nāme* “хат”, “нома”) терминлари қўланилса, *дарий тилида*:

1) بيلانس *bilāns* (“balance” – инглизча ўзлашма);

2) تراز *tarāz*;

3) موازانه *movāzana*;

4) توازن *tavāzon* (арабий ўзлашма)¹²⁸.

Тоҷик тилида эса:

1) “тавозун”;

2) “тарознома”;

3) “мувозина”.

Бу ҳолатда “тароз” термини форс ва дарий тилларида мавжуд бўлиб, тоҷик тилида эса “тарознома” кўринишида учраган, موازانه *movāzana* термини эса ҳар учала тилнинг иқтисодий терминлар луғатида мавжуд. Мазкур дублетларнинг қай биридан фойдаланиш бўйича мисолларга эътиборимизни қаратганимизда қуйидагича натижага эришдик:

فرهنگ فارسی. ح. عمید. تهران 2010. ص. 333.¹²⁵

Кўрсатилган манба. – Б. 308.¹²⁶

Кўрсатилган манба. – Б. 258.¹²⁷

Кўрсатилган манба. – Б. 373.¹²⁸

Форс тилида маълум бир тушунча учун бир вақтнинг ўзида ҳар икки дублетни бир варакайига бериш ҳоллари тез-тез учраб туради. Масалан: ترازنامه یا بیلان عبارتست از صورتحسابی است که وضعیت مالی یک موسسه را در یک زمان مشخص نشان می‌دهد.

Баланс фактурадан иборат бўлиб, бир ташкилотнинг молиявий аҳволини бир вақтда аниқ кўрсатади.

(دنیای اقتصاد، ۱۳۹۵/۱۱/۳، ۱۱۶۰، ص: ۴).

Эътибор қилинса, *ترازنامه* *tarāznāme* ва *بیلان* *bilān* бир тушунча учун ишлатилувчи икки термин. Жумла таркибида уни *یا* *yā* “ёки” инкор боғловчиси билан ажратилган.

Мазкур терминнинг Афғонистонда ишлатилиши бўйича олиб борилган тадқиқотлар ва жамланган мисоллар юқорида келтирилган 4 та мисолнинг 3 таси (*بیلانس* *bilāns*; *تراز* *tarāz*; *توازن* *tavāzon*) фаол ишлатилишини кўрсатди: وزیر تجارت و صنایع افغانستان می گوید: کسر بیلانس تجارت کشور به بیش از ۸,۲ میلیارد دالر رسیده است.

Wazir-e tejârat-o-sanâya'-ye Afyânestân mēgôyad: kasr-e tejârat-e bilâns-e kešwar ba biš az 8,2 mēlyârd dâlar rasida ast.

Афғонистон тижорат ва саноат вазири дейди: мамлакат савдо балансининг камайиши 8,2 млрд доллардан кўпроққа етди.

(<https://www.darivoa.com/a/afghanistan-trade-balance/2858555.html>)

اما با وجود افزایش صادرات هنوز میزان زیادی کسری موازنه تجاری در افغانستان وجود دارد.

Ammo bâ wujud afzâyeš-e sâderât hanuz mēzân-e ziyâdi-ye kasri-ye mowâzana-ye tejâri dar Afyânestân wujud dârad.

Аммо экспорт ҳажмининг ошиши билан ҳалиям Афғонистонда савдо балансининг катта миқдорда камайиши мавжуд.

(<http://www.afghanpaper.com/nbody.php?id=65136>)

اتاق تجارت و صنایع افغانستان می‌گوید که وضعیت تجارت در کشور در حالتی ناگوار است و بین صادرات و واردات توازن وجود ندارد.

Otâq-e tejârat-o-sanâya'-ye Afyânestân mēgôyad ke waz'iyat-e tejârat dar kešwar dar hâlati-ye nâgawâr ast wa bayn-e sâderât-o-wâredât tawâzon wujud nadârad.

Афғонистон тижорат ва саноат уйи дейди: мамлакатдаги савдо ҳолати ёмон аҳволда ҳамда экспорт ва импорт орасида баланс мавжуд эмас.

(<http://madanyatonline.com/1395/8>)

Тоҷик тилидаги ушбу тушунча асосида жамланган мисоллар яна ҳам қизиқ маълумотга етаклади. Яъни, тоҷик тилидаги иқтисодий терминлар луғатида юқорида келтирилган учта терминнинг (“тавозун”; “тарознома”; “мувозина”) ишлатилиши билан бир қаторда, яна бир термин (гарчи луғатларда акс этмаган бўлса-да), жумла таркибида қўлланилишини кузатдик:

Мувофиқи маълумоти Агентии омили назди Президенти ҚТ, тароз/мувозинаи тижоратӣ хусусияти манфӣ дошт, зеро воридот назар ба содирот баробари қариб 1 миллиарду 900 миллион доллар зиёд буд.

ТР Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг маълумотиға кўра, савдо баланси салбий жиҳатга эга эди, чунки экспортга нисбатан импорт ҳажми қарийб 1 миллиард 900 миллион доллар кўпроқ эди.

(http://www.navid.tj/economics/?ELEMENT_ID=599)

Бу ердаги мисолда “тароз” термини гарчи “тарознома” кўринишида иқтисодиётга оид луғатларда акс этади.

Демак, ҳар бир тилдаги иқтисодий терминлар таҳлили мазкур тилларда дублетликнинг мавжудлиги ва улардан фойдаланишда яқдилликнинг мавжуд эмаслигини кўрсатди.

2. Форс, дарий ва тоҷик тилларидаги иқтисодий контекстуал дублетлар

Қайд этилишича, терминологияда контекстуал дублетлар тушунчаси мавжудки, бу ҳолатда тўлақонли термин билан унинг қисқарган шакли (қисми) сўз-термин билан аббревиатуралар, рақам ва символик белгилар

дублет бўлиб келади. Бундай ифодаларнинг маъноси кўпинча текстда мавжуд тўлиқ термин асосида ойдинлашади. Д. С. Лотте агар бутун бир манба маълум техник восита (машина, курилма)га бағишланган бўлса, унда машинанинг тўлиқ номи (яъни қабул қилинган термин) билан бирга унинг қисқарган шакли ҳам қўлланилиши мумкинлигини ёзади¹²⁹. Шунингдек, Х. Мирзахмедова дублет терминларнинг уч: а) ситуатив; б) оккозионал ва ва муаллифлик контекстуал терминлар гуруҳларини таҳлил этади. Биз тадқиқот давомида олимнинг тақсимига ва билдирган хулосаларига таянган ҳолда ўз таҳлилимизни амалга оширдик.

Тадқиқотчи қайд этганидек, Эроннинг “Форс тили ва адабиёти академияси” томонидан тақдим қилинган термин тушунарли бўлиши учун ўзлашма билан бирга, бир контекстда ифодаланади. Аммо таржима жараёнида биргина термин билан таржима қилинади. Масалан форс тилида “баланс” терминининг ишлатилишига диққатингизни қаратсак. Юқорида қайд этилганидек, “баланс” термининг: а) تراز *tarāz*; б) موازنه *movāzene*; в) بیلان *bilān*; г) ترازنامه *tarāznāme* каби дублетлари мавжуд бўлиб, уларнинг тилда қўлланилиш частотасига эътибор қаратинг:

ترازنامه یا بیلان عبارتست از صورتحسابی است که وضعیت مالی یک موسسه را در یک زمان مشخص نشان می‌دهد.

Баланс фактурадан иборат бўлиб, бир ташкилотнинг молиявий аҳволини бир вақтда аниқ кўрсатади.

(دنیای اقتصاد، ۱۳۹۵/۱۱/۳، ۱۱۶۰، ص: ۴.)

Бу ерда ترازنامه *tarāznāme* “баланс” термини ўзининг яна бир дублети بیلان *bilān* термини билан бирга бир текстда ишлатилмоқда. Бу ҳолат терминларнинг ҳар иккиси биргина тушунча учун ишлатилиши мумкинлигини кўрсатади. Биз тадқиқотни давом эттириб, форс тилида “баланс” термини учун қайси вариант кўпроқ ишлатилиши юзасидан мисолларга эътиборимизни қаратдик ва форс тилида

¹²⁹ Мирзахмедова Х. В. Форс тили транспорт терминларининг структур катламлари ва ясаиш усуллари: Филол. фан. фалс. док.(PhD)... дисс. –Т., 2017. – Б. 125.

ушбу тушунча учун *ترازنامه* *tarāznāme* термини кейинги терминга нисбатан кенгрок кўлланилишининг гувоҳи бўлди:

ترازنامه يکي از انواع صورت های مالی می باشد که...

Tarāznāme yeki az anvā'-e surat hā-ye māli mibāšad ke...

“Баланс молиявий ҳужжат турларидан бири бўлиб, ...”

(<http://hesabdar-ac.ir/tag>)

Демак, форс тилида тўрт дублетдан фақатгина иккита дублет актив.

Худди шу тушунча учун *дарий* тилида қайси термин ишлатилишини ҳам ўргандик. Қизиқ томони – дарий тилида а) *بيلائنس* *bilāns*; б) *تراز* *tarāz*; в) *موازنه* *mowāzana*; г) *توازن* *tavāzon* (арабий ўзлашма) дублетларидан учтаси фаол ишлатилади:

وزیر تجارت و صنایع افغانستان می گوید: کسر بیلائنس تجارت کشور به بیش از ۸,۲ میلیارد دالر رسیده است.

Wazir-e tejârat-o-sanâya'-ye Afyânestân mēgôyad: kasr-e tejârat-e bilâns-e kešwar ba biš az 8,2 mēlyârd dâlar rasida ast.

Афғонистон тижорат ва саноат вазири дейди: мамлакат савдо балансининг камайиши 8,2 млрд доллардан кўпроққа етди.

(<https://www.darivoa.com/a/afghanistan-trade-balance/2858555.html>)

اما با وجود افزایش صادرات هنوز میزان زیادی کسری موازنه تجاری در افغانستان وجود دارد.

Ammo bâ wujud afzâyeš-e sâderât hanuz mēzân-e ziyâdi-ye kasri-ye mowâzana-ye tejâri dar Afyânestân wujud dârad.

Аммо экспорт ҳажмининг ошиши билан ҳалиям Афғонистонда савдо балансининг катта миқдорда камайиши мавжуд эмас.

(<http://www.afghanpaper.com/nbody.php?id=65136>)

Яна бир мисол:

اتاق تجارت و صنایع افغانستان می گوید که وضعیت تجارت در کشور در حالتی ناگوار است و بین صادرات و واردات توازن وجود ندارد.

Otâq-e tejârat-o-sanâya'-ye Afyânestân mēgôyad ke waz'iyat-e tejârat dar kešwar dar hâlati-ye nâgawâr ast wa bayn-e sâderât-o-wâredât tawâzon wujud nadârad.

Афғонистон тижорат ва саноат уйи дейди: мамлакатдаги савдо ҳолати ёмон аҳволда ҳамда экспорт ва импорт орасида баланс мавжуд эмас.

(<http://madanyatonline.com/1395/8>)

تراز *tarâz* термини эса луғатларда келтирилган, аммо пассив ҳолатдаги термин ҳисобланади.

Терминология талабига кўра, бир тушунчани ифодалаш учун фақат бир терминни қолдириш, бошқасидан эса воз кечишга тўғри келади. Аммо бу жараён қийинчилик билан кечади. Д. С. Лотте айтганидек: “маълумки, кенг тарқалган ва чуқур илдиз отган терминларни (у шу тилники ёки ўзлашма бўлишидан қатъий назар) ҳатто анча номақбул бўлганда ҳам тилдан сиқиб чиқариш қийин (айрим ҳолларда бунинг мутлақо иложи йўқ) масаладир”¹³⁰.

Шуниси диққатга сазоворки, бир қатор интернет расмий веб-сайтларида терминларни қўллаш борасида юқорида тилга олинган дублетлик ҳодисаси фаоллашган.

Тоҷик тилида “баланс” терминининг ифодаси сифатида луғатларда а) “тавозун”; б) “тарознома”; в) “мувозина” дублетлар қатори келтирилган бўлиб, улардан фақатгина “тавозун” вариантининг ишлатилганини кузатдик:

Ба ин тартиб, тавозуни тиҷорати хориҷии кишвар шадидан манфӣ буда, ҳаҷми воридоташ назар ба содирот беш аз 2,2 маротиба зиёд буд.

Шу тартибда, мамлакатнинг ташқи савдо баланси жуда ёмон аҳволда бўлиб, импортнинг экспортга нисбатан ҳажми 2,2 маротабадан ортиқ эди.

(www.tojnews.org/tj/.../kokhishi-tichorati-horichii-tochikiston)

Тадқиқот давомида тоҷик тилидаги иқтисодий терминлар луғатида акс этмаган, аммо тоҷик тили лексик қатламига сингиб улгурган терминларнинг

¹³⁰ Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – С. 98.

бир-бирига дублет бўлиб ишлатилишига ҳам дуч келдик. Қолаверса, уларнинг контекстуал дублетлик вазифасини бажараётганини ҳам кузатдик. Масалан:

Мувофиқи маълумоти Агентии омери назди Президенти ҚТ, тароз/мувозинаи тичоратӣ хусусияти манфӣ дошт, зеро воридот назар ба содирот баробари қариб 1 миллиарду 900 миллион доллар зиёд буд.

ТР Президенти ҳузуридаги статистика агентлигининг маълумотига кўра, савдо баланси салбий жихатга эга эди, чунки экспортга нисбатан импорт ҳажми қарийб 1 миллиард 900 миллион доллар кўпроқ эди.

(http://www.navid.tj/economics/?ELEMENT_ID=599)

Бу ерда дублетлар форс тилига нисбатан бошқачароқ тартибда, яъни дроб (/) орқали ажратилган бўлиб, бу ҳолат дублетнинг ҳар иккиси фаол ишлатилишига далилдир. Шу ўринда, “тароз” ҳамда “мувозинаи тичоратӣ” терминлари луғатларда кўрсатилмаганини яна бир бор таъкидлаш ўринли.

Энди эътиборингизни “бухгалтерия” терминининг форс, дарий ва тожик тилларидаги ишлатилиш ҳолатлари ва дублетларига қаратсак. Луғатларда ушбу тушунчанинг *форс тилида* دفتردارى *daftardāri* ва حسابدارى *hesābdāri* каби вариантлари кўрсатилади. Форс тили манбаларидан, айниқса, интернет сайтларида ҳар икки вариант дублет ишлатилиши кузатилди:

تاریخچه سیستم های حسابدارى در ایران را می توان به پنج دوره زیر تقسیم نمود.

Эронда бухгалтерия тизимларининг қисқача тарихини қуйидаги беш даврга бўлиш мумкин.

(<http://khu.ac.ir/content/30766/>)

Яна бир мисол:

شرح وظایف اداره دفتردارى و تنظیم حسابها

Бухгалтерия идораси вазифаларининг шарҳи ва ҳисобларнинг тузилиши

(<http://www.iust.ac.ir/find.php?item=106.14281.35490.fa>)

Бундан келиб чиқадики, ҳар икки дублет ишлатилиш нуқтаи назаридан бир хил мавқега эга. Демак, ўзаги арабий бўлган, аслида эса форсий сўз ҳисобланган бу ҳар икки термин бир-бирига дублетдир.

Аммо мазкур тушунчанинг *дарий тилида* фақатгина *محاسبه mohâseba* варианты бор эканлиги луғатлардан аниқланди. Аммо тўпланган материаллар дарий тилида *حسابداری hesâbdâri* терминини қўллаш мумкинлигини далиллади. Масалан:

ساختمان جدید انستیتیوت اداره و حسابداری در بلخ گشایش یافت.

Sâxtemân-e jadid-e anstitut-e edâra va hesâbdâri dar Balx gošâyeš yâft.

Балхда менежмент ва бухгалтерия институтининг янги биноси очилди.

(<http://dari.wadsam.com/>)

Ушбу кўрсатилган масаладан кейин, дарий тилида луғатларда акс этмаган терминлар ҳам мавжуд ва улар асл терминларга дублет вазифасини ўтайди, деган хулосага келиш мумкин.

Тоҷик тилида эса, аксарият ҳолларда рус тилининг таъсири яққолроқ сезилиб туради. Буни дублетларнинг ишлатилишида ҳам кўриш мумкин. Масалан, биз айни “бухгалтер” тушунчаси доирасида жамлаган материалimizда дастлаб “бухгалтерӣ” термини қўлланганини кўрган бўлсак, кейинчалик эса “муҳосиба”нинг ишлатилганини кузатдик. Тоҷик тили иқтисодий терминлари луғатига назар солганимизда эса “ҳисобдори” термининг ҳам мавжудлигини аниқладик. Аммо унинг жумлада акс этган мисолига дуч келмадик. Масалан:

Низомнома дойр ба ҳисоби бухгалтерӣ “Сиёсати ҳисобдорӣ дар корхонаҳо”

Бухгалтерия ҳисобига оид “Корхоналарда бухгалтерия сиёсати” низоми

(<https://tj.allinweb.ru/mavzui/5150>)

Яна бир мисол:

Тибқи муҳосиба ин чанг ба иқтисоди миллӣ беш аз 7 миллиард доллар зарар овард.

Президент Ҳасан Руҳонийнинг 31 фарвардин (20 апрель) сешанба кунидаги Семнонга қиладиган сафари тўсатдан мамлакатдаги инқироз ва диний қонундан халқнинг норозилик намоиши сабабли ўзгарди.

(<https://www.mojahedin.org/news/174553/>)

Бундай ҳолатни биз дублетларнинг сони ортиқлиги ҳамда қатъий чегаранинг мавжуд эмаслиги билан баҳолаймиз.

Юқорида “банкротлик” терминидаги дублетлик ҳақида айтган фикрларимиз дарий тилига ҳам тааллуқли. Яъни дарий тилида ҳам худди шу терминлар бир-бирининг ўрнига ишлатилиши мумкин:

اموال تحت افلاس: مجموع اموالی که در آن تاجر مفلس حسب تصریح ماده بیستو چهارم این قانون دارای حق مالکیت میباشد.

Amwâl-e taht-e eflâs: majmô'-e amwâli ke dar ân tâjar-e mofles hasb-e taswir-e mada-ye bist-o çahârom-e in qânun dârâ-ye haq-ol mâlekiyat mêbâšad.

Инқироз ҳолатидаги мол-мулк: шундай мол-мулк мажмуи бўлиб, унда банкрот бўлган тижоратчи бу қонуннинг йигирма тўртинчи моддасининг изоҳига кўра солиқ тўлаш суммасига эга бўлади.

(<https://www.ahg.af/wp-content/uploads/2015/04/>)

Яна бир мисол:

۱۸۰ کارخانه تولیدی در بلخ در معرض ورشکستگی، مالکان میگویند دولت اقدام کند.

Балхдаги 180 та ишлаб чиқариш корхонаси инқироз ҳолатида; мулкдорлар давлатнинг чора кўришини сўрайди.

(<https://www.tolonews.com/fa/afghanistan>)

Тоҷик тилида эса худди шу термин учун луғатларда 1) “варшикастагӣ”, 2) “муфлисшавӣ”, 3) “муфлисӣ”, 4) “муфлис шудан” дублетлар қатори мавжуд бўлиб, шулардан дастлабки 4 таси тоҷик тилида қўлланилиши мисоллардан ўз исботини топди:

Беш аз як сол аст, ки чанд бонки бузурги Тоҷикистон дар остонаи варшикастагӣ қарор доранд ва ҳукумат, барномаи чадидеро барои кумак ба ин бонкҳо рӯи даст гирифтааст.

Бир йилдан кўпроқ муддат давомида Тожикистондаги бир нечта катта банк инкироз арафасида ва ҳукумат ушбу банкларга ёрдам бериш учун янгича дастурни қўлламоқчи.

<https://hamsinf.com/tj/single.php?id=1443>

Яна бир мисолга диққатингизни қаратсак:

Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи муфлисшавӣ ба Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз ҳамин Қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф намудааст, иборат мебошад.

Банкротлик тўғрисидаги Тожикистон Республикаси қонунчилиги Тожикистон Республикаси Конститутсиясига асосланиб, Тожикистон Республикасининг бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари, шунингдек, Тожикистон Республикаси эътироф этган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ушбу қонунга асосланган бўлади.

https://www.durahshon.tj/fan/view_post.php?id=533

Яна бир мисол:

Аммо фасоди сартосарӣ ва роҳбарии ноухдабаро ин ширкатро ба муфлисӣ оварда расонд.

Аммо умумий тартибсизлик ва масъулиятсиз раҳбарлик бу корхонаи инкирозга олиб келди.

http://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=7309

Бу каби ҳолат терминологиянинг қатъий қоидаси – бир тушунча учун фақатгина бир терминдан фойдаланиш лозимлиги борасидаги назарий қоидаларга зид келмоқда. Айниқса, уларнинг тилда қўлланилиш ҳолатлари эса дублетлар қаторининг ҳар учала тилда мавжудлигини кўрсатса, уларнинг ҳар биридан фойдаланилиши унификация масаласининг ҳал этилмаганлигига ишорадир.

Таҳлиллاردан шу нарса аён бўлиб бормоқдаки, терминологияда минимум фарқланишлар принципи муҳим аҳамиятга эга. Шунга кўра, фан ва техника, хусусан, иқтисодий терминлар барча давлатларни бир-бири билан боғлаб турувчи кучга эга. Шунинг учун ҳам улар имкони борича бир хиллик (умумийлик)ка эга бўлиши ва кўпчилик тилларда айтиб бериш шаклида ишлатилиши, яъни терминнинг халқаро мақомга эга бўлиши талаб этилади. Шу билан бирга, ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусияти ва анъаналари ҳам мавжудки, бу ҳолат юқоридаги талабга ҳар вақт мувофиқ келавермайди.

III боб бўйича хулосалар

Форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминлари доирасида тўпланган материаллар таҳлили унда юз бераётган дублетлик масаласини ўрганиб чиқишга тўртки бўлди. Бир терминнинг ҳар бир тилда икки, уч, ҳатто тўртагача дублети борлиги аниқланди. Лексик қатлами нуқтаи назаридан ҳар учала тилга оид иқтисодий терминларнинг ҳам ўз қатлам, ҳам ўзлашма қатламга эга аралаш типини мавжудлиги кўриб ўтилди ва ҳар бир тилдаги ана шу терминлар таҳлилга тортилди.

Форс, дарий ва тожик тилларининг ҳар бирига оид луғатларда берилган дублетлар ва уларнинг тилда ишлатилиш ҳолатлари ўрганиб чиқилди ва уларнинг учраш частотаси аниқланди. Унга кўра, форс тилида ўз қатламдан ташкил қилинган терминлар кўпроқ, дарий ва тожик тилларида араб тилидан ўзлашмалар мавжуд бошқа дублетларига нисбатан кўпроқ тилда қўлланилиши кузатилди.

Шунингдек, ҳар учала тилдаги иқтисодий контекстуал дублетлар қаторлари ўрганиб чиқилди ва дублетлардан бир вақтнинг ўзида ҳар иккала (учала) вариантдан ҳам фойдаланиш ҳолатлари учраб туриши аниқланди.

ХУЛОСА

Турли тиллардаги бир хил маънони ифодаловчи лексемаларнинг қиёсий таҳлили ўша тиллар луғат таркибидаги ўхшашликлар, фарқлар, умумий ва фарқловчи жиҳатларни кўрсатиб бериши мумкин.

Шундай экан, форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларни илмий ўрганиш учала тилдаги иқтисодий терминларнинг хусусиятларини ойдинлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам функционал-семантик категорияни типологик тадқиқотларда қўллаш қиёсий типологияда маълум бир самара бериши мумкин. Муайян тил оиласига тегишли бўлган ва бўлмаган тиллар системасидаги турли тил ярусларини қиёслаб тадқиқ қилиш кейинги юз йилликда кенг тус олганлигининг боиси ҳам шундадир.

Умуман олганда, тузилиши жиҳатдан қардош бўлган ва бўлмаган тилларни қиёсий типологик тадқиқ қилиш ҳам назарий, ҳам амалий нуқтаи назардан аҳамиятли ҳисобланади. Зеро, бундай тадқиқотлар тил таракқиётининг умумий ва ўзига хос анъаналарини аниқлаш имконини беради. Қиёсий типология бир тилда маълум грамматик шакллар орқали ифодаланган маъно иккинчи бир тилда қандай воситалар асосида ифодаланиши, ушбу қиёсланаётган тиллардаги тил бирикмаларининг маъно кўлами жиҳатидан мос келиш-келмаслигини аниқлаш учун ёрдам беради.

Форс, дарий ва тожик тилларидаги иқтисодий терминларнинг қиёсий таҳлили қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон берди:

1. Форс, дарий, тожик тилларида иқтисодий терминларнинг қиёсий таҳлилидаги асосий фарқ – қиёсланаётган тилларнинг фонетик тизими, хусусан, вокализмлар системасига тегишли эканлиги аниқланди:

1) Форс тилида қисқа *e* унлиси дарий тилида қисқа *e* (баъзан қисқа *o*), тожик тилида *i*, *u* унлилари орқали, сўз охиридаги қисқа *e* унлиси ҳар иккала

тилда *a* унлиси орқали, қисқа *o* унлиси дарий тилида қисқа *o* ва тожик тилида *u* унлиси орқали, қисқа *a* унлиси дарий ва тожик тилларида ҳеч қандай ўзгаришсиз ифодаланади.

2) Форс тилидаги чўзиқ *i* унлиси дарий тилида чўзиқ *ê* ва тожик тилида *ê* унлиси орқали, чўзиқ *u* унлиси камдан-кам ҳолатларда дарий тилида чўзиқ *ô*, тожик тилида *ï* унлиси орқали, чўзиқ *ā* унлиси дарий ва тожик тилларида ҳеч қандай ўзгаришсиз ифодаланади.

3) Форс тилидаги *eu*, *oi* дифтонглари дарий тилида *au*, *aw* дифтонглари орқали ва тожик тилида *a*, *y* ҳамда *a*, *v* монофтонглари орқали ифодаланади. Тожик тилида дифтонгларнинг икки алоҳида монофтонг орқали ифодаланиши, мазкур тилда дифтонг тушунчасининг мафжуд эмаслиги билан изоҳланади.

2. Форс, дарий, тожик тилларидаги туб иқтисодий терминларнинг таркиби деярли бир хил бўлиб, мазкур терминларда махсус фарқлар кузатилмади.

3. Форс, дарий, тожик тилларида аффиксация усули орқали иқтисодий термин яшашда суффикслар орқали термин яшаш маҳсулдор, префикслар орқали термин яшаш эса каммаҳсул эканлиги аниқланди. Шунингдек, баъзи ҳолатларда форс тилида аффиксация усули орқали ясалган терминлар дарий ва тожик тилларида яримаффикслар орқали ясалгани қайд қилинди.

4. Форс, дарий, тожик тилларида яримаффиксация усули орқали иқтисодий термин яшашда феълий яримааффикслар сермаҳсул, исмий яримаффикслар каммаҳсул деб топилди. Шунингдек, исмий яримаффикслардан суффиксал типдаги исмий яримаффикслар сермаҳсул ва префиксал типдаги исмий яримаффикслар каммаҳсул эканлиги қайд қилинди.

5. Форс, дарий, тожик тилларнинг ҳар учаласида ҳам композиция ва транспозиция усули орқали ясалган иқтисодий терминлар таркиби бир хил кўрсаткичда эканлиги аниқланди.

6. Форс, дарий ва тожик тилларида композиция усули орқали иқтисодий термин яшашда копулятивларга қараганда детерминативларнинг маҳсулдор эканлиги аниқланди.

7. Форс, дарий, тожик тилларида транспозиция усули орқали иқтисодий термин яшашда “ЎЗН→от” моделининг сермахсул ва “ҲЗН→от” моделининг каммахсул эканлиги қайд этилди.

8. Қиёсланаётган тилларда ўзлашма иқтисодий терминлар таркибида тафовутлар мавжуд бўлиб, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминологиясида ўзлашмалар миқдори юқори эканлиги аниқланди. Форс тилида эса ўзлашмаларнинг миқдоран камлигини Эрондаги “Форс тили ва адабиёти академияси”нинг фаолияти юритиши билан изоҳлаш мумкин.

9. Форс, дарий ва тожик тилларида бир тушунчани ифодалашга хизмат қилувчи ўзлашма иқтисодий терминларнинг ҳар хиллиги аниқланди. Бу ҳолат қиёсланаётган тилларда респедиент тил вазифасини бажарувчиларнинг турличалиги билан изоҳланади. Масалан, форс тили учун франсуз тили, дарий тили учун инглиз тили ва тожик тили учун рус тили респедиент тил ҳисобланади.

10. Форс, дарий ва тожик тиллари иқтисодий терминларининг қиёсий таҳлилидан шу нарса маълум бўлдики, ҳар бир тил терминологиясида дублетлик мавжуд. Ҳар бир тил доирасидаги дублетларнинг таҳлили уларнинг фақатгина аралаш тури мавжудлигини кўрсатди.

Бир жумла таркибида бирдан ортиқ терминларнинг қўлланилиши контекстуал дублетликни ташкил қилади. Тадқиқот давомида ҳам форс, ҳам дарий, ҳам тожик тилларида контекстуал дублетларнинг тилда қўлланилиши аниқланди. Бу ҳолат терминологиянинг унификация масаласи ҳал этилмаганидан даракдир. Мазкур масалалар алоҳида тадқиқот объекти ҳисобланади.

Шартли қисқартмалар:

ҲЗН – Феълнинг ҳозирги замон негизи

ЎЗН – Феълнинг ўтган замон негизи

ҲЗС – Феълнинг ҳозирги замон сифатдоши

ЎЗС – Феълнинг ўтган замон сифатдоши

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 1997-йил 29- август.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. 1997-йил 29- август.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

3. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2012- йил 10- декабрдаги «Чет тилларини ўрганиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1875-сонли Қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2017- йил 20- апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли Қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

5. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.

IV. Илмий адабиётлар

Ўзбек тилидаги адабиётлар

6. Nishanbayeva A.I. Fors tilidagi fe’liy yarimaffikslar va so‘z yasovchi morfema orasidagi farqni aniqlash muammolari//O‘zbek sharqshunosligi: buguni va ertasi. – Toshkent: TDSHI, 2013. –№ 4. –B. 72-75.

7. Nishanbayeva A.I. So‘z yasalishida yarimaffikslar borasidagi bahslar va tadqiqotchilarning qarashlari//Sharqshunoslik anjumani. – Toshkent: TDSHI, 2010. – № 3, – B. 60-64.

8. Nuriddinov N.N. Fors tilida determinativ qo'shma so'zlar//Eron-afg'on filologiyasining dolzarb muammolari. – Toshkent: TDSHI, 2009. – B. 121-127.
9. Nuriddinov N.N. Fors tilida kopulyativ qo'shma so'zlarning struktur - semantik tasnifi//Sharqshunoslik. – Toshkent: TDSHI, 2009. – № 1-2, – B. 39-44.
10. Nuriddinov N.N. Fors tilida qo'shma so'zlarning o'rganilishiga doir mulohazalar//Sharqshunoslik anjumani. – Toshkent: TDSHI, 2011. – № 6, –B. 33-36.
11. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – 84 b.
12. Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Toshkent, 2009. – 124 b.
13. Vohidov A.A. Fors tilida so'z yasalishi. – Toshkent, 2010. – 132 b.
14. Алимова Х. З. Форс, дарий ва тожик тилларининг шаклланиш босқичлари: умумийлик ва фарқлар (*фонетик таҳлил*) //Шарқшunoslik. – Т.: ТошДШИ, 2008. – № 1-2, –В. 28-34.
15. Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи: Филол. фан. ном... дисс. – Тошкент, 2005. –114 б.
16. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
17. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 64 б.
18. Қуронбеков А. Классик форс тили ҳамда ҳозирги давр форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизимининг қиёсий таҳлили//Шарқ классик филологияси. – Тошкент: ТошДШИ, 2009. – Б. 11-20.
19. Қуронбеков А. Форс тилидаги фонетик ўзгаришлар сабаби//Шарқшunoslik. – Тошкент: ТошДШИ, 2011.– № 1. – Б. 3-9.
20. Мирзахмедова Х. В. Форс тилида транспорт терминларининг структур қатламлари ва ясалиш усуллари: Фил. фан. док. (PhD)... дисс. – Тошкент, 2017. – 152 б.
21. Миртожиев М. М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Тўшкент: ЎзМУ, 2000. – 148 б.

22. Нишанбаева А.И. Форс тилида янги шаклланаётган исмий полуаффикслар//Шарқшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: 2009, – № 2, –Б. 2-9.
23. Нурмахова Ж. Қ. Қарақалпақ тилиндеги социалық - экономикалык терминлер. -Некис, 1998. – 167 б.
24. Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: Фан, 1986. – 187 б.
25. Ҳожиёв А. Термин яшаш мезонлари. –Тошкент, 1996. –114 б.
26. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – 165 б.
27. Юлдашев И. Ж. Ўзбек китобатчилик терминологияси: шаклланиши, таракқиети ва тартибга солиш: Фил. фан. док... дисс. – Тошкент, 2005. – 324 б.

Рус тилидаги адабиётлар

28. Абдуллаева Ч.С. Русско-узбекские параллели в современной экономической терминологии. Дисс... канд. филол. наук. – Тошкент, 2000. – 147 с.
29. Акбарипур А. Терминологическое строительство в Иране. Дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2006. – 176 с.
30. Акинин Ю. В. Детерминализация англиской экономической терминологии. Дисс... канд. филол. наук. – Самара, 2010. – 138 с.
31. Алексеева Л. М. Проблемы термина и терминообразования: Учеб. пособие по спецкурсу. – Пермь: Перм. ун-т, 1998. – 217 с.
32. Алиев С.А. Полуаффиксация в системе словообразования современного персидского языка. АКД. – Москва, 1985. – 116 с.
33. Алиреза А. Терминологическое строительство в Иране. Дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2006. – 144 с.

34. Арсениевич Я. Современная экономическая терминология в СМИ. Дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2013. – 153 с.
35. Барисова Ю. М. Перевод социально-экономической терминологической лексики якутского языка: терминографический аспект. Дисс... канд. филол. наук. – Якутск, 2013. – 149 с.
36. Барышников А.Ф. Лексикология и фразеология персидского языка. – Москва: Издательство Военного Краснознаменного института, 1982. – 186 с.
37. Валиева З. А. Сопоставительный анализ финансово-банковских терминов в таджикском и английском языках. Дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 2009. – 148 с.
38. Гаприндашвили Ш.Г., Гиунашвили Ж.Ш. Фонетика персидского языка. – Тбилиси, 1964. – 174 с.
39. Джураев Т. К. Отраслевая техническая терминология современного таджикского языка (в сопоставлении с русским, персидским и дари). Дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 2010. – 162 с.
40. Зарипова А. Н. Экономическая терминология в немецком, русском и татарском языках. Дисс... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 145 с.
41. Кинчина Е. В. Когнитивные аспекты экономических терминов. Дисс... канд. филол. наук. – Краснодар, 1999. – 136 с.
42. Киселева Л.Н. Язык дари Афганистана. – Москва: Наука, 1985. – 128 с.
43. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация (Виды наименований). – Москва: Наука, 1977. – С. 222-303.
44. Куранбеков А. Проблемы формирования научно-научно-технической терминологии в современном персидском языке//Вопросы филологии. – Москва, 2003. – № 2 (14). – С. 16-18.
45. Лингвистический аспект стандартизации терминологии. – Москва: Наука, 1993. – 211 с.

46. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – Москва: Наука, 1982. – 298 с.
47. Мухамедова Н.А. Теоретическая грамматика персидского языка. – Тошкент: ТашГИВ, 1994. – 182 с.
48. Наджафов Г. Г. Проблемы терминологии современного персидского языка. Дисс... канд. филол. наук. – Москва, 1976. – 137 с.
49. Нурматова С. Х. Истоки формирования и функционирование астроавиакосмической терминологии в лексике английского, русского и узбекского языков. Дисс... канд. филол. наук. – Тошкент, 2000. – 163 с.
50. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – Москва: Наука, 1972. – 566 б.
51. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. Изд. 2-е, дополненное. – Москва: Наука, 1988. – 390 б.
52. Основосложение и полуаффиксация в научном стиле и литературной норме: Сб. науч. тр. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1982. – 150 б.
53. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. – Москва: Наука, 1982. – 386 с.
54. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. (Отв. ред. В.С.Расторгуева) – Москва: Наука, 1981. – 544 б.
55. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. – Москва, 1959. – 411 с.
56. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка, – Москва: Изд-во МГУ, 1975. – 206 с.
57. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка, – Москва: Изд-во МГУ, 1973. – 210 с.
58. Пейсиков Л.С. Тегеранский диалект. – Москва, 1960. – 198 с.
59. Пейсиков Л.С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках. – Москва: ЛГУ, 1964. – 114 с.

60. Поляков К.И. Персидская фонетика. Опыт системного исследования. – Москва, 1988. – 188 с.
61. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – Москва, 2001. – 600 с.
62. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. – Москва: Наука, 1981. – 276 б
63. Содеги М.Ш. Структурно-семантический анализ банковских терминов в персидском языке (с ориентацией на эквивалентные термины в английском языке. Дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 2014. – 165 с.
64. Сотова О. М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке. Дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2008. – 203 с.
65. Султонов М. Б. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии: на материале научного наследия IX-XI вв. – Душанбе, 2009. – 214 с.
66. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – Москва: Наука, 1989. – 314 с.
67. Татаринов В.А. Общее терминоведение. Энциклопедический словарь. – Москва: Московский Лицей, 2006. – 456 с.
68. Уралов Х. У. Научно-техническая терминология современного языка дари. – Ташкент: Фан, 1990. –102 с.
69. Чавчавадзе Т.А. Именное словосложение в новоперсидском языке. – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – 374 с.
70. Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа. – Москва, 1953. – 315 с.

Инглиз тилидаги адабиётлар

71. Kramsky I. Phonological Analysis of Persian Monosyllables. – Archiv Orientalni. Praha, 1947, – № 16. – 136 p.

72. Lambton A.K.S. Persian Grammar. – Cambridge, 1953. – 217 p.

Форс, дарий, тожик тилларидаги адабиётлар

73. Bāteniy M. R. Tousif-e sāxtemān-e dastur-e zābān-e fārsi. – Tehrān, 1383. – 212 s.

74. Mohammad Tayi Bahār Malek-ol šoarā. Sabkšenāsi. –Tehrān, 1370. – 448 s.

75. Xānlariy P.N. Dastur-e zabān-e fārsi. Āp-e (nohom) davāzdahom. – Tehrān, 1370. – 367 s.

76. Xānlariy P.N. Dastur-e tārixi-ye zābān-e fārsi. – Tehrān, 1373. – 279 s.

77. Neghat Saidi M. N. Dastur zabān-e mo'āser-e dari. –Kābul, 1969. – 253 p.

78. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1989. – 198 с.

V. Манбалар

79. Yowsiy M.Ā. “Qāmus-e eqtesād (englêsi-dari). -Kābol, 2010. – 683 s.

80. Ҳабибов С.Ҳ., Фақеров Ҳ.Н., Ҷамшедовлар М.Ҷ. Луғати истилоҳоти иқтисодӣ (русӣ-тоҷикӣ). – Душанбе, 2010. – 324 с.

81. Кор Оғлы Х.Г. Персидско-русский и русско-персидский общеэкономический и внешнеторговый словарь. - Москва, 1957. – 527 с.

82. Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. – Москва: Рус.яз., 1985. – 1664 с.

83. Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – Москва: Рус.яз., 1986. – 744 с.

84. Лебедев К. А., Яцевич Л. С., Конаровский М. А. Русско-пушту-дари словарь. – Москва: Рус.яз., 1983. – 768 с.

85. Словарь международной банковской терминологии / М. Оймаҳмадов, Ш. Раҳимов, Г. Раҳматова. – Душанбе, 1999. – 116 с.

86. Словарь банковской терминологии (персидско-таджикско-английский) / Мухаммад Содиқи. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – 181 с.

87. Hasan Kiyānuš. Vāže hā-ye barābar-e farhangestān-e Irān. - Tehrān, 2002. – 284 s.

88. Vāže hā-ye mosavveb-e farhangestān-e zabān va adab-e fārsi. Tehrān, 1997. – 278 s.

89. فرهنگ فارسی. ح. عمید. تهران 2010.

90. راسترو، محمد، ۲۰۰۱، فرهنگ بازرگانی (انگلیسی-فارسی)، انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم.

91. راسترو، محمد، ۱۹۹۷، فرهنگ صادرات و واردات (فارسی- انگلیسی)، نشر هزار پیشه،

چاپ دوم.

92. ساغروانیان، جلیل، ۱۹۹۰، فرهنگ اصطلاحات زبانشناسی: موضوعی- توصیفی، مشهدنما.

93. صادقی یارندی-سیف الله، طارم سری-مسعود، ۲۰۰۶، فرهنگ توصیفی اصطلاحات تجارت

بین الملل و سازمان جهانی تجارت "WTO" چاپ و نشر بازرگانی، چاپ اول.

94. گلریز، حسن، ۲۰۱۱، فرهنگ توصیفی اصطلاحات پول بانکداری و مالیه ی بین المللی

(انگلیسی-فارسی)، فرهنگ معاصر، چاپ چهارم.

95. گلریز، حسن، ۱۹۹۱، واژه هاو اصطلاحات مهم در تجارت بین المللی به ۶ زبان، فرهنگ

معاصر، چاپ سوم.

96. معنوی، غلامحسین، ۱۹۷۱، فرهنگ اصطلاحات بانکی، انتشارات مؤسسه ی علوم بانکی.

VI. Даврий нашрлар

97. جهان اقتصاد. (روزنامه صبح). - نخستین روزنامه اقتصادی ایران.

98. عصر اقتصاد. (روزنامه صبح).

99. جمهوری اسلامی. (روزنامه صبح).

100. ابرار اقتصادی. (روزنامه صبح).

101. ایران. (روزنامه صبح).

102. اطلاعات. (روزنامه صبح).

103. توسعه. (روزنامه صبح).

104. همشهری. (روزنامه صبح).

105. هموطن سلام. (روزنامه صبح).

106. مردم سالاری. (روزنامه صبح).
107. صنعت. (روزنامه صبح).
108. قدس. (روزنامه صبح).
109. تهران امروز. (روزنامه صبح).
110. هشت صبح. (روزنامه صبح).
111. دنیای اقتصاد. (روزنامه صبح).

VII. Интернет сайтлари

112. cheloveknauka.com (Россия Федерациясида ҳимоя қилинган диссертациялар авторефератларининг расмий сайти)
113. www.economicaffairs.ir (Эрон Ислом Республикаси иқтисодий ишлар вазирлигининг расмий сайти)
114. www.irna.ir (Эрон Ислом Республикасининг расмий ахборотлар сайти)
115. www.hamshahrionline.ir (Эрондаги “Hamshahri” газетасининг расмий сайти)
116. www.nbt.tj (Тожикистон Республикаси миллий банкининг расмий сайти)
117. www.sputnik-tj.com (Тожикистон Республикасининг расмий ахборотлар сайти).
118. www.kabulnews.af (Афғонистон Ислом Республикасининг расмий ахборотлар сайти).